

शिक्षण संक्रमण

पुणे

वर्ष ९ वे

अंक - १

ऑगस्ट - २०२०

मासिक

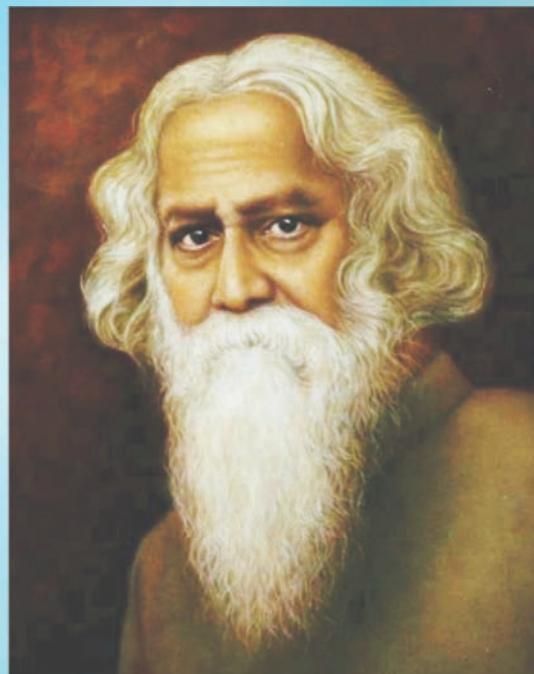
पृष्ठ संख्या ५६

किंमत रु. २५/-

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

* विनम्र अभिवादन *

गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर

मदर तेरेसा

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे

मंत्री
शालेय शिक्षण महाराष्ट्र राज्य
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२.
www.maharashtra.gov.in

प्रिय विद्यार्थी, पालक, शिक्षक, मुख्याध्यापक/प्राचार्य बंधू-भगिनी
सप्रेम नमस्कार,

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे यांचेमार्फत केब्रवारी-मार्च, २०२० मध्ये आयोजित करण्यात आलेल्या माध्यमिक शालांत प्रमाणपत्र (इ.१०वी) व उच्च माध्यमिक प्रमाणपत्र (इ.१२वी) परीक्षांचे निकाल तयार करून ते माहे जुलै, २०२० मध्ये जाहीर करण्यात आले आहेत. मार्च महिन्यात लेखी परीक्षांचे कामकाज अंतिम टप्प्यात असताना संपूर्ण जगभरात कोळीड-१९ विषाणूच्या प्रादुर्भावाची सुरुवात झाली व संपूर्ण देशास्य महाराष्ट्रातही प्रादुर्भाव हक्कूठकू वाढू लागला. अशा परिस्थितीत लेखी परीक्षा पूर्ण करण्याचे पहिले आठ्हान शासनासह मंडकासमोर उभे राहिले. यामुळे नाईलाजास्त्रव इ.१०वी सामाजिक शास्त्रे, भाग-२ (भूगोल) विषयाची लेखी परीक्षा प्रथम स्थगित करून नंतर ती रद्द करावी लागली. सुरुवातीला या विषयाची परीक्षा स्थगित केल्यानंतर सदूर परीक्षा नंतर केव्हा होणार? परीक्षा होणार की नाही? परीक्षा रद्द झाल्यास भूगोल विषयाला गुणदान कर्ये केले जाणार? यासारखे अनेक प्रश्न विद्यार्थी, शिक्षक व पालकांना भेडसावू लागले. शेवटी भूगोल विषयाची परीक्षा रद्द करून त्यास इतर विषयांच्या प्राप्त गुणांच्या स्वरासारीनुसार रूपांतरित गुण देण्याचा निर्णय घेतल्यामुळे सर्व विद्यार्थी व पालक यांच्या मनातील संभ्रम दूर होऊन ते तणावमुक्त झाले.

लेखी परीक्षेनंतर परीक्षक, नियामक, मुख्यानियामक यांच्या स्तरावर होणारे उत्तरपत्रिकांचे मूल्यांकन व हस्तांतरण, त्यानंतरचे संकलन या सर्व बाबींवर कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे विपरीत परिस्थितीमध्ये दिस्यु लागला. कोरोनाच्या पाश्वर्भुमीवर अनेक अडचणी आल्या; परंतु विद्यार्थींकिंवित काम करण्यान्या व विद्यार्थीहितास्य प्राधान्य देण्यान्या संबंधित शिक्षकांनी अथक मेहनतीने सदूर काम पूर्ण केले. मंडकानेदेखवील त्याच्या अडचणी समजून घेत उत्तरपत्रिका संकलनासाठी विशेष व्यवस्था निर्माण केली. उत्तरपत्रिका संकलनामध्ये संबंधित शिक्षकांबरोबरच मंडकातील अधिकाऱ्यी व कर्माचारी यांनी दिलेले विशेष योगदान निश्चितत्व कौतुकास पात्र आहे. या प्रक्रियेत प्राचार्य, मुख्याध्यापक व शिक्षक यांनी दिलेल्या सक्रिय सहभागाबद्दल सर्वांचे मनापासून अभिनंदन!

या वर्षी इ.१२वी चा निकाल वाढलेला आहेच, तसेच इ.१०वीचा निकाल आतापर्यंतच्या निकालाच्या आकडेवारीतील सर्वोच्च टप्पा दर्शविणारा आहे. हा निकालाचा आलेल्य उंचावारे विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, मुख्याध्यापक/प्राचार्य व संस्थाचालक यांचे पुनःश्च अभिनंदन! इ.१०वी व १२वीच्या परीक्षेस प्रविष्ट झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांनी या प्रतिकूल काळात आपल्या विद्यार्थी/पाल्यांची स्कारात्मकता टिकवून त्यांचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य सुदृढ ठेवण्यामागे महत्वाची भूमिका बजावली आहे. या अभूतपूर्व परिस्थितीमध्ये निकाल लांबणीवर गेल्यावरही आपले आत्मिक बळ सांभारून पाल्यांना ही परिस्थिती हाताकण्यास पालकांनी महत्वपूर्ण योग्यदान दिले आहे. तसेच याद्वारे मंडकास अप्रत्यक्षरित्या सहकार्यच केले आहे, ही बाब निश्चितत्व कौतुकास्पद आहे.

आपत्ती, मग ती कोणतीही असो; मानवनिर्मित अथवा निसर्गनिर्मित, त्यातून आपण प्रयत्नपूर्वक मार्ग काढतोच, ही आजवरची परंपरा आहे. कोरोना आपत्ती आली; पण त्यातूनही मार्ग निघाला, निघत आहे. आपत्तीतून आपण काही नव्या गोष्टी शिकतो, तशा शिकतही आहोत. भविष्यकाकातील आठ्हाने स्पष्ट जाणवत आहेत. शिक्षकांनी कोरोनाचे आठ्हान झेलून केलेले काम निश्चित स्पृहणीय आहे, त्या सोबतच त्यांचे मनोर्धैर्य वाढवणारे व प्रोत्साहित कशणारे मुख्याध्यापक व संस्थाचालक या सर्वांचे याबद्दल मनापासून अभिनंदन. यंदाच्या निकालामध्ये ज्या विद्यार्थ्यांनी उतम यश संपादन केले आणि ज्या शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालयांनी घवघवीत यश मिळवत निकालाची उतम परंपरा कायम राखली त्या सर्वांना पुढील देदीप्यमान शैक्षणिक वाटचालीस शुभेच्छा.

परीक्षेच्या निकालातील यश जीवनाला स्कारात्मक कलाटणी देणारे निश्चितत्व असते, त्यामुळे यशस्वी विद्यार्थ्यांची कौतुक आहेच; परंतु, या संघीमध्ये यश मिळवून शकलेल्या विद्यार्थ्यांना पुन्हा यश संपादन करून उज्ज्वल भविष्याची वाटचाल करणे शक्य आहे, असा माझा दृढ विश्वास आहे. दहावी, बारावीच्या निकालानंतर विद्यार्थी आणि पालकांची लग्बग असते ती पुढील प्रवेशाची. मात्र पुढील प्रवेशाची दिशा, क्षेत्र ठरवीताना केवळ ऐकीव माहिती अथवा गुणांवर निर्णय न घेता विद्यार्थ्यांची आवड आणि त्याचा कल लक्षात घेऊन क्षेत्र निश्चित करावे म्हणजे त्याच्या सर्वांगीन विकासाला चालना मिळू शकेल.

कोरोनाच्या पाश्वर्भुमीवर निर्माण झालेल्या अस्यामान्य परिस्थितीत सन २०२०-२१ मध्ये प्रत्यक्ष शाळा सुरु करण्यामध्ये अनेक अडचणी आपणासमोर आहेत. शिक्षकांना तर नेहमीच विद्यार्थ्यांशी प्रत्यक्ष संवाद साधत शिकवायला आवडते, परंतु प्राप्त परिस्थितीत या प्रत्यक्ष संवादाची परिभाषा बदलून आपण सर्वांनी विद्यार्थ्यांची शिक्षण थांबूनये म्हणून तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करून अद्ययन-अध्यापन सुरु ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असून त्याला सर्व स्तरातून स्कारात्मक प्रतिसाद मिळत आहे. या नव्या बदलांनाही तेवढ्याच सक्षमपणे स्कामोरे जाताना आपण यशस्वी होऊच यात शंकाच नाही. कोरोनाच्या या संकटावरही आपण यशस्वीपणे मात करू ही सदिच्छा! पुढील शैक्षणिक वाटचालीस मनापासून शुभेच्छा!

आपली स्नेहांकित,

(प्रा.वर्षा गायकवाड)

* मनोगत *

ऑगस्ट, २०२० चा ‘शिक्षण संक्रमण’चा अंक आपल्या हाती देताना आनंद होत आहे. २९ जुलै, २०२० रोजी माध्यमिक शालान्त प्रमाणपत्र परीक्षेचा निकाल जाहीर झाला. सध्याच्या प्रतिकूल परिस्थितीत निकालाची प्रक्रिया पार पाडणे अत्यंत जिकिरीचे काम होते. याही परिस्थितीवर मात करून मंडकाने निकाल घोषित केला. विद्यार्थी, पालक, शिक्षक या सर्वांनाच निकालाची उत्सुकता होती, त्याची परिपूर्ती झाली. विद्याथर्यांच्या शैक्षणिक जीवनातील हा अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा. विद्याथर्यांनी वर्षभर अभ्यास करून परिश्रमाने यश संपादन केले. त्यांच्या यशात आणि आनंदात आम्ही मनापासून सहभागी आहोत. ज्यांना परीक्षेत अपेक्षित यश आले नाही, त्यांना मानसिक धीर देऊन भविष्यातील तयारीसाठी बळ देणे हेही आपलेच काम आहे. शिक्षक, पालक, समाज या सर्वांचीच ती नैतिक जबाबदारी आहे.

ऑगस्ट महिना हा भारतीयांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा महिना. ९ ऑगस्ट हा क्रांतिदिन! भारतीय स्वातंत्र्यासाठी ‘करंगे, या मरंगे’ या इर्ष्येने छेडलेले ते आंदोलन होते. अनेक क्रांतिकारकांच्या त्यागाने बलिदानाने १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी स्वातंत्र्याची पहाट उगवली. त्यातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मूल्यांची रुजवण झाली. ही मूल्ये अभ्यासक्रमातील घटक-उपघटकातून विद्याथर्यांच्या मनात रुजविण्याची जबाबदारी आपलीच आहे. स्वातंत्र्यदिनाच्या निमित्ताने सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा!

या अंकात प्रा. मिलिंद जोशी यांचा ‘आचार्य अत्रे यांना सापडली कवितेची वाट’, प्रा. गणेश राऊत यांचा ‘इयत्ता १२ वी इतिहास पाठ्यपुस्तक’, प्रा. वर्षि तोडमल यांचा ‘रोज मातीत’ या कवितेवरील अभ्यासपूर्ण रस्यहण, डॉ. व्ही. टी. पाटील यांचा सानेगुरुजींच्या शिक्षक, लेखक, स्वातंत्र्यसैनिक या अंगाने वेद्य घेणारा, ‘समाजशिक्षक सानेगुरुजी’ हा लेख, तसेच डॉ. दृतात्रेय तापकीर यांचा ‘सर्जनशील शिक्षक आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता’ हा लेख व इतर सर्वच लेख वाचनीय आहेत.

‘सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय?’ असा परखवड सवाल ब्रिटिशांना विचारणाऱ्या लोकमान्य टिक्कांच्या स्मृतिशताब्दी वषाची सांगता नुकतीच झाली, तर ‘ही पृथकी शेषाने आपल्या मस्तकावर पेलली नसून कामगारांनी आपल्या तक्कहातावर पेलली आहे’ असा वास्तववादी विचार मांडणाऱ्या अण्णा भाऊ साठे यांच्या जन्मशताब्दी वषाचीही सांगता झाली. ९ ऑगस्ट हा लोकमान्यांचा स्मृतिदिन तर अण्णा भाऊ साठे यांचा जन्मदिन! या दोन्हीही नररत्नांना विनम्र अभिवादन!

सातारा जिल्ह्यात स्वतःचे ‘प्रतिसरकार’ स्थापन करणाऱ्या क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा ३ ऑगस्ट हा जन्मदिन. प्रतिसरकारमधील सर्व क्रांतिकारकांना विनम्र अभिवादन! स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या निमित्ताने ज्या ज्ञात-अज्ञात क्रांतिकारकांनी घरावर तुकशीपत्र ठेऊन स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी प्रयत्न केले, त्यांच्या कर्तृत्वाचा इतिहास मुलांच्या मनात पेरणे आणि देशप्रेमाने प्रेरित झालेले नागरिक निमणि करणे हेही शिक्षकांचे काम आहे. शिक्षकांच्या अद्यापनातून तशी प्रेरणा विद्याथर्यांना भिक्षणे अपेक्षित आहे.

२० ऑगस्ट हा ‘सद्भावना दिन’ आहे. सद्भावना, सहस्रवेदना, समानुभूती ही चिरंतन मूल्ये अद्यापनातून मुलांच्या मनात रुजवूया. अखंड भारताचे तेज सर्व जगात पस्तवून विद्याथर्यांच्या मनात साष्ट्रभाषा, साष्ट्रगीत, राष्ट्रधर्मजाबद्दल असलेला नितांत आदर वृद्धिंगत करूया! सर्वांना स्वातंत्र्यदिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा!

डॉ. शंकुंतला काळे
द्वितीय,
राज्यमंडळ, पुणे.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
• ऑगस्ट २०२० : शके-१९४२

◆ संपादक ◆
डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक
डॉ. शशिकांत चव्हाण
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

◆ सहायक संपादक ◆
श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी

◆ संपादक मंडळ ◆
सदस्य
डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर
निमंत्रित सदस्य
डॉ. दिलीप गुरुड
श्री. सलिल वाघमारे
श्री. माधव राजगुरु

◆ सल्लागार मंडळ ◆
डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

शिक्षण संक्रमण

लेखाग्रन्थां

■ आचार्य अत्रे यांना सापडली कवितेची वाट	प्रा. मिलिंद जोशी	५
■ सर्जनशील शिक्षक आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता	डॉ. दत्तात्रेय तापकिर	८
■ इतिहास पाठ्यपुस्तक, इयत्ता बारावी	डॉ. गणेश राऊत	११
■ समाजशिक्षक सानेगुरुजी	डॉ. व्ही. टी. पाटील	१४
■ परिपाठातून व्यक्तिमत्त्वविकास	संदीप रोकडे	१८
■ मुख्यपृष्ठ वाचन	डॉ. सुजाता शेणई	२१
■ तत्त्वज्ञान पाठ्यपुस्तक, इयत्ता बारावी	तनुजा येलाले	२६
■ मराठी विषयाचा अभ्यास - कृतिपत्रिका	मीनल भोळे	२९
■ रसग्रहण कवितेचे - रोज मातीत	डॉ. वर्षा तोडमल	३४
■ रसग्रहण कवितेचे - आरशातली स्त्री	संजीवनी बोकील	३८
■ रसग्रहण कवितेचे - रे, थांब जरा आषाढ्यना	डॉ. विठ्ठल सोनवणे	४२
■ Textbook of Physics, Std. XII	Dr. Vandana Jadhavpatil	४५

‘शिक्षण संक्रमण’ हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११००५ येथे छापून स.न. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आघारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्ग, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

- वार्षिक वर्गी : रु.२००/- किरकोळ अंक रु. २०/-
  - शिक्षण संक्रमण अंकाची वार्षिक वर्गी ‘सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे’ किंवा ‘SECRETARY, MAHARASHTRA STATE BOARD OF SEC & HIGHER SEC EDUCATION PUNE’ यांच्या नावे राज्य मंडळाच्या वरील पत्त्यावर मनीआर्डरने किंवा डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.
  - अॅप्लिकेशन अॅप - मोबाईलच्या गुगल Play Store वर shikshansankraman सर्च करून डाऊनलोड करा.
  - वेबसाईट - <http://shikshansankraman.msbshse.ac.in> अंकविषयी अधिक माहिती पाहा.
  - Email : secretary.stateboard@gmail.com | Website : <http://www.mahahssboard.maharashtra.gov.in> | फोन : ०२०-२५७०५०००
  - अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.
- महत्त्वाचे :** या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखाची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

आचार्य अत्रे यांना सापडली कवितेची वाट

प्रा. मिलिंद जोशी

📞 ९८५०२७०८२३

आचार्य प्रलहाद केशव अत्रे हे शिक्षक होते, नाटककार, वक्ता, चित्रपटकार, राजकारणीही होते. तसेच ते कवीही होते. अनेक कवींच्या कविता त्यांच्या मुखोदगत होत्या. त्या कवींच्या विशिष्ट रचनांवर त्यांनी विडंबन केले. त्यांनी केशवकुमार या नावाने कविता लिहिल्या. ‘झेंडूची फुले’ हा त्यांचा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे. त्यांना विडंबन कवितेची वाट कशी सापडली, हे या लेखात सांगितले आहे.

आचार्य अत्रे यांचे नाव उच्चारताच मराठी माणसाच्या आनंदाला भरते येते. विसाव्या शतकातल्या पहिल्या पन्नास वर्षावर आचार्य अत्रे यांच्या कर्तृत्वाची नाममुद्रा उमटलेली आहे. विनोदी लेखक, शिक्षक, नाटककार, वक्ता, पत्रकार, चित्रपटकार, राजकारणी अशा विविध रूपांत भेटणाऱ्या अत्रे यांची कवी आणि विडंबनकार ही रूपेही तितकीच भावणारी आहेत.

अत्रे यांचा जन्म सासवडचा. एकीकडे ब्रह्मदेवाच्या कमंडलूतून उगम पावलेली कन्हा नदी, तर दुसरीकडे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचा पुरुषार्थ मिरवणारा पुरंदर किल्ला, शेजारी सोपानदेवाची भक्तिवीणा आणि जेजुरीच्या खंडोबाचा भंडारा. अशा शक्तीभक्तीच्या पावन तीर्थावर अत्रे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण झाली. पाच वर्षांच्या

वयातच आजोबांनी त्यांच्याकडून आर्या, दिंड्या व भक्तिपदे पाठ करवून घेतली. मराठी चौथ्या इयत्तेपासून त्यांना वाचनाची आवड लागली.

चौथ्या इयत्तेत शिकत असताना बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याचे चरित्र त्यांना बक्षीस म्हणून मिळाले, तेव्हापासून त्यांना वाचनाचा छंद जडला. गावाच्या बाहेर असणाऱ्या खिस्ती वाचनालयात का.र.मित्र यांच्या ‘मासिक मनोरंजन’चे अंक त्यांच्या हातात पडले. त्यानंतर अत्रे यांनी या मासिकाचे मिळतील तेवढे अंक वाचून काढण्याचा सपाटा लावला. त्यामुळे मराठी वाड्मयाच्या गोडीची पेरणी त्यांच्या मनात झाली. ‘मासिक मनोरंजन’तील गुर्जर यांच्या ज्युलिया-दलिया या कथेने त्यांना भारावून टाकले. गाण्याची आवड आणि थोडासा गळा या गोष्टी अत्रे यांना त्यांच्या आईकडून मिळाल्या.

प्राथमिक शाळेत शिकत असताना बक्षीससमारंभाच्या वेळी जरीच्या टोप्या डोक्याला घालून, हात जोडून आणि माना वाकळ्या करत स्वागतगीते म्हणणाऱ्या मुलांच्या ताफ्यात त्यांना स्थान मिळत असे. त्या वेळची एक आठवण मोठी मनोरंजक आहे. बँडर नावाचे एक कलेक्टर साहेब त्यांच्या शाळेत एका बक्षीससमारंभासाठी सपत्नीक प्रमुख पाहुणे म्हणून आले होते. त्यांच्या स्वागतासाठी

त्यांच्या मास्तरांनी एक स्वागतगीत लिहिले.
ज्ञाला अतिशय आनंदची या क्षणि आम्हां।
उपकार बहुत हे ॥४॥
बँडर साहेब येति येथे ।
संगे घेऊनि आपुली कामिनी ।
जणू सौदामिनी ॥१॥

शाळेतल्या रीतीप्रमाणे अत्रे आणि त्यांच्या
मित्रांनी हात जोडून आणि शक्य तितके बावळट चेहरे
करून हे गीत म्हटले. पुढच्या वर्षी कार्मिकेल साहेब
समारंभासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून सपत्नीक आले.
गेल्या वर्षी ज्यांनी स्वागतगीत लिहिले होते, त्या
शिक्षकांची बदली झाली होती. तेव्हा नव्या शिक्षकांनी
जुन्या पद्यात

‘कार्मिकल हे येति इथे।
संगे घेऊनि आपुली कामिनी । जणू सौदामिनी।’

अशी तात्पुरती डागडुजी करून काम निभावून
नेले. तिसऱ्या वर्षी सेंजिक साहेब प्रमुख पाहुणे
म्हणून आले. ते अविवाहित होते, हे श्रोत्यांना माहीत
होते; मुलांना नाही. साहेबांचे नुसते नाव बदलायचे
आणि तेच गाणे पुन्हा म्हणायचे, हा शिरस्ता मुलांना
माहीत झाला होता. कामिनी अन् सौदामिनी ही
भानगड समजण्याइतका शहाणपणा मुलांमध्ये नव्हता.
त्यामुळे सेंजिक साहेबांकडे हात करून मुले
‘सेंजिकसाहेब येति इथे । संगे घेऊनि आपुली
कामिनी। जणू सौदामिनी ॥’

असे मोठमोठ्याने म्हणू लागली. लोक मोठ्याने
हसू लागले. गाण्यात आपल्या गौरवाचा काही

मनोरंजक भाग आहे, असे समजून साहेबही हसत
हसत टाळ्या वाजवू लागले. त्यामुळे सभागृहात
आणखी हशा पिकला. साहेबांनी आपल्या भाषणात
मुलांनी गायिलेल्या स्वागतगीताचे कौतुक करताच
लोक एकमेकांना टाळ्या देऊन हसू लागले.

गमतीशीर काव्यातून हास्य निर्माण होते. याचा
साक्षात्कार अत्रे यांना बालवयातच झाला तोही
अनपेक्षितपणे. काही दिवसांनी सासवडच्या मंदिरात
एक कीर्तनकार आले. सलग आठ-दहा दिवस
त्यांच्या कीर्तनाचा कार्यक्रम सुरु होता. ते कीर्तनात
नाथांच्या भारूडाचा दाखला देत असताना भारूड
करून दाखवीत.

भवानी आई रोडगा वाहिन तुला। नणंदेचे कारटे
किरकिर करते खरुज होऊ दे त्याला ॥

या दोन ओळी अत्रे यांना खूप भावल्या.
गावात ज्यांना हे भारूड पाठ होते, त्यांच्याकडून
त्यांनी हे संपूर्ण भारूड लिहून घेतले आणि पाठ केले.
त्याची चाल त्यांना इतकी आवडली, की त्या
चालीवर त्यांनी सीताबाई नावाच्या एका वृद्ध व
एकाक्ष स्वयंपाकिणीवर ताबडतोब कविता बनवली.
सीताबाई, वर्ण किती तव गुण ?
डोळा काणा नाक वाकडे बधिर असति तव कर्ण।

एकादशीला उपास करूनी खाई कांदा लसूण ॥

हीच त्यांची पहिली मराठी कविता. त्यांच्या
काव्यप्रकाशनाचा प्रारंभ पुढे गंभीर कवितांनी झाला
असला, तरी त्यांच्या काव्यलेखनाची खरी सुरुवात
व्यंगाचा उपहास करणाऱ्या या विनोदी कवितेनेच

झालेली आहे. व्यंगांची काव्यात टवाळी करण्याची ही खोड मला फार लहानपणापासून जडली आणि पुढे विडंबनकविता लिहिण्यासाठी ती उपयुक्त ठरली, असे त्यांनी लिहून ठेवलेले आहे. पुढे पुण्यात बालकवी आणि गडकरी यांच्याशी त्यांची ओळख झाली. त्यांच्या काव्याचा जबरदस्त प्रभाव अत्रे यांच्या मनावर होता. मोठ्या मासिकात नाही, तरी छोट्या मासिकात आपली कविता छापून यावी, असे त्यांना वाटत होते.

वय लहान असले, तरी उत्साह दांडगा होता. त्यांनी एक नामी शक्कल लढवली. शनिवार पेठेतील फुटक्या बुरुजासमोर त्या वेळी ‘ज्ञानमित्र’ नावाच्या एका मासिकाचे कार्यालय होते. त्या मासिकाची आढळाक्षरे काव्यात ओळीच्या प्रारंभी येतील, अशा तळेचा एक श्लोक बनवून त्यांनी ते काव्य मासिकाकडे पाठविले. आपली ही युक्ती यशस्वी होईल, असा त्यांचा कयास होता, पण प्रयत्न निष्फळ ठरला. असल्या गनिमी काव्याचा आणि काव्याचाही त्या मासिकाच्या व्यवस्थापकांना सराव असल्याने त्यांनी माझ्या युक्तीला दाद दिली नाही, असे खुद्द अत्रे यांनी या अनुभवाविषयी सांगितले आहे.

आपली कविता छापून येत नाही म्हणजे काय? या अपमानास्पद विचाराने व्यथित झालेल्या आणि रागावलेल्या आचार्य अत्रे यांनी ‘मुमुक्षु’पासून ते ‘मराठा मित्रा’पर्यंतच्या सर्व दर्जाच्या मासिकांकडे आणि नियतकालिकांकडे शिमग्याच्या सणापासून ते

तरुणीच्या प्रेमापर्यंत सर्व विषयांवर लिहिलेल्या कविता सररास पाठवायला सुरुवात केली; पण कोणत्याच मासिकाच्या संपादकांनी त्यांची कविता छापली नाही.

आपल्या चुलत्याच्या वशिल्याने ‘शाळापत्रका’चे काम पाहणाऱ्या शिक्षकाशी संधान साधून ‘श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांचा वध’ या शीर्षकाची एक कविता त्यांनी छापून आणली. अशा रीतीने कवित्वाचा टिळा त्यांच्या कपाळी लागला.

याच सुमारास आपले गुरु राम गणेश गडकरी यांच्या सूचनेनुसार त्यांनी कवितेच्या अभ्यासाला प्रारंभ केला. अनेक नामवंत इंग्रजी कवींच्या कवितांचे विपुल वाचन केले. महाविद्यालयाच्या मासिकातून त्यांच्या कविता प्रसिद्ध होऊ लागल्या. मकरंद या टोपणनावाने ते कविता लिहू लागले. त्यांनी आपल्या कवितेच्या वहीला ‘फुलबाग’ असे नाव दिले.

‘मासिक मनोरंजन’, ‘उद्घान’, ‘काव्यरत्नावली’, ‘अरविंद’, ‘महाराष्ट्र साहित्य’ इत्यादी मासिकांतून त्यांच्या कविता प्रसिद्ध होऊ लागल्या. ‘गीतगंगा’ हा अत्रे यांचा पहिला कवितासंग्रह. म्हणजे त्यांच्या उमेदवारीच्या काळातल्या कवितांचा संग्रह आहे. पुढे ‘झेंडूची फुले’ या काव्यसंग्रहाने त्यांना श्रेष्ठ विडंबनकाराचे स्थान मिळवून दिले आणि मराठी काव्यातही विडंबन काव्याला प्रतिष्ठा मिळाली. लहानपणी विनोदी कविता लिहिणारा कवी ते पुढे अव्वल दर्जाचा विडंबनकार, अशी त्यांची कवितेच्या प्रांतातली वाटचाल झाली.

सर्जनशील शिक्षक आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता

डॉ. दत्तात्रेय तापकीर

① ९९६०८४३१२७

सर्जनशीलता हा उत्तम शिक्षकाचा तसेच विद्यार्थ्यांचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा गुण आहे. सर्जनशीलता जिवंत ठेवायची असल्यास विद्यार्थ्यांना शंका घ्यायला, सुसंबद्ध प्रश्न विचारायला उद्द्युक्त केले पाहिजे. अंतर्मुख होणे, एखाद्या समस्येवर मूलभूत सखोल चिंतन करणे, प्रश्न उपस्थित करणे अशा गोष्टींमुळे शिक्षकांची व पर्यायाने विद्यार्थ्यांची स्वयंप्रज्ञा व सर्जनशीलता जिवंत ठेवणे शक्य होईल. सर्जनशीलतेबदल लेखकाने हे आपले मूलभूत चिंतन या लेखातून व्यक्त केले आहे.

सर्जनशीलता ही मानवाची सनातन प्रवृत्ती होय. नवनिर्मितीची आकांक्षा होय. जे आजवर कोणीही निर्माण केले नाही ते निर्माण करण्याचे सामर्थ्य माणसामध्ये सर्जनशीलतेच्या रूपात वसत असते, त्यातून माणसाला नव्या रीतीने गोष्टी निर्माण करण्याची ऊर्मी प्राप्त होत असते.

सर्वच प्रकारच्या सर्जनशील प्रक्रियेतून मौलिकता (Originality) दिसून येते. मानवी ज्ञानाच्या आणि घडामोर्डीच्या सर्वच क्षेत्रांत सर्जनशीलतेचे तत्त्व कार्यरत असलेले दिसून येते. गणितीसंशोधन, वैज्ञानिक शोध, काव्यात्मक अभिव्यक्ती, संगीतमय आविष्कार, कलात्मक अंतर्दृष्टी अथवा व्यावहारिक शहाणपण अशा अनेक गोष्टीमध्ये सर्जनशीलतेचे अस्तित्व आढळून येते.

शिक्षणामध्ये सर्जनशीलतेच्या विकासाचे महत्त्व :

आजच्या शिक्षणामध्ये सर्जनशीलतेच्या विकासाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. साहित्य,

विज्ञान, तंत्रज्ञान, संगीत, हस्तकला अशा सर्वच विषयांच्या अध्ययनात सर्जनशीलतेचे संवर्धन करण्यासाठी विविध प्रयत्न सातत्याने केले जात आहेत. आजकालच्या वर्गाध्यापनातदेखील सर्जनशीलतेच्या संवर्धनास प्रोत्साहन देण्याची नितांत गरज आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेच्या विकासात शाळा आणि शालेय वातावरण खूप महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. वर्गाध्यापनामध्ये दैनंदिन तासिकांच्या कालावधीत सर्जनशीलतेसाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे, हे शिक्षकांसाठी अत्यंत आव्हानात्मक असे काम आहे.

सर्जनशील प्रक्रियेतील आध्यात्मिकता :

खरीखुरी सर्जनशील प्रक्रिया ही एका खोल अर्थाने आध्यात्मिक स्वरूपाची असते. एका परिपूर्ण आंतरिक शांतीमधून सर्जनशील उत्सूर्तता जन्म घेते, असा अनेक सर्जनशील कलावंतांचा अनुभव आहे. जेव्हा शरीराचे आणि मनाचे समग्र व एकात्मिक असे शिथिलीकरण होते, तेव्हा व्यक्तीचे अंतरंग सर्जनशील निर्मितीसाठी पोषक बनते.

सर्जनशीलतेबाबत भारतीय आणि पाश्चात्य दोन्ही विचारवंतांनी सखोल असे तात्त्विक विचार मांडले आहेत. भारतीय तत्त्वज्ञानातील आध्यात्मिक पैलूंच्या दृष्टीने नवनवीन निर्मिती करू शकणाच्या मानवी प्रतिमेचा उल्लेख ‘नवनवोन्मेष शालिनी प्रज्ञा’ असा करण्यात आला आहे.

प्राचीन भारतीय ज्ञानसंपादन कार्यात सर्जनशीलता ही आध्यात्मिकतेशी जवळीकीने जोडलेली होती. सर्जनशील असणे म्हणजे केवळ कविता करणे, मूर्ती

घडविणे किंवा चित्रे काढणे नव्हे, ती अशी अवस्था आहे, ज्यातून सत्य जन्माला येते. ज्यावेळी विचारांचा पूर्णपणे लय होतो, मन निश्चल बनते. ते स्वतःच निर्माण केलेल्या बंधनात अडकत नाही, तेहाच नवनिर्मिती प्रकट होते. सर्जनशीलता ही समग्र अस्तित्वातील एक क्रांती असते. सर्जनशीलता हा वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा आविष्कार असतो. वैयक्तिक ऊर्जेचा आविष्कार असतो. ही ऊर्जा शुभ व कल्याणकारक असते. आनंदमय असते. दिव्य असते.

चांगले प्रश्न निर्माण होणे, म्हणजे आध्यात्मिक बुद्धीची सर्जनशील कृती :

प्रश्नांचा जन्म जिज्ञासेतून होतो. जिज्ञासा ही कोणत्याही शोधाची जननी असते. ज्ञानाची गंगोत्री असते. प्रश्नांच्या माध्यमातून ज्ञानसंपादन घडून येते. लहान मुलांच्या मनात तर सदोदित असंख्य प्रश्न उमटत असतात. जिज्ञासेपोटी, कुतूहलापोटी ती सतत प्रश्न विचारीत असतात. प्रश्नांच्या माध्यमातूनच सर्जनशीलता बहास येत असते. प्रश्न हे केवळ ज्ञानप्राप्तीच करून देतात, असे नव्हे तर प्रश्नांमुळेच सर्जनशीलतेची कवाडे उघडली जातात. प्रश्नांमुळेच कोणत्याही गोष्टीची सखोल चिकित्सा केली जाते. मानवी संस्कृतीचा आणि ज्ञानसंपादनाचा सर्जनशील आविष्कार हा अशा प्रश्नार्थक वृत्तीतूनच घडून आला आहे. प्रश्न ज्याप्रमाणे ज्ञानसंपादनास प्रवृत्त करतात, त्याप्रमाणे सर्जनशीलतेच्या विकासासाठी प्रेरक ठरतात; कारण ज्या व्यक्तीच्या मनात सतत प्रश्न उपस्थित होत राहतात, तीच व्यक्ती नवीन विचारांचा अथवा कल्पनांचा शोध घेऊ शकते. सर्जनशीलतेसाठी प्रश्नप्रक्रिया अखंडपणे चालू राहणे आवश्यक असते. प्रश्नांची मालिका कधीच थांबत नसते. प्रश्नरूपी जिज्ञासा सतत

प्रचलित ज्ञानाला, सिंदूधांताला आव्हान देत राहते आणि नावीन्याचा शोध घेत राहते.

सर्जनशीलतेला चालना देणारे प्रश्नदेखील एकाच स्वरूपाचे नमून विविध स्वरूपाचे असतात. प्रश्नांच्या उपयोगामुळे एखाद्या विशिष्ट विषयाच्या सर्व बाजूंचा सांगोपांग ऊहापोह केला जाणे आवश्यक असते. असे केले तरच सत्याचे आकलन होऊ शकते; आध्यात्मिक दृष्ट्या बुद्धिमान व्यक्ती असे चांगले प्रश्न विचारू शकते. कारण कोणत्याही गोष्टीचे खोलवर जाऊन समग्र आकलन होणे, हा त्या बुद्धिचा स्थायीभाव असतो. अशा व्यक्तीला कोणतीही घटना अथवा प्रसंग हा बहुव्यापी व त्याचवेळी मूलभूत दृष्टी पाहता येते आणि त्यामुळे त्या व्यक्तीला सर्मर्पक व मार्मिक प्रश्न सुचू शकतात आणि सत्य ज्ञानाकडे योग्य वाटचाल करता येते.

सर्जनशील शिक्षक :

सर्जनशील शिक्षक प्रचलित चौकटीबाहेर पडतो. स्वतंत्र होतो, विनम्र होतो, शोधक होतो आणि या शोधक प्रवासात विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेतो. तो विद्यार्थ्यांला केंद्रस्थानी मानतो. स्वतःला परिधावर ठेवतो. तो आदराची अपेक्षा करत नाही, सर्व विद्यार्थ्यांवर निरपेक्ष प्रेम करतो.

सर्जनशील शिक्षकाला सतत अज्ञाताचे आकर्षण असते. जे ज्ञात नाही, माहीत नाही, ते जाणून घेण्याची आकांक्षा असते. भूतकाळाचा डांगोरा न पिटता त्याला भविष्यात जाण्याची आस असते. त्याची प्रज्ञा साचलेल्या डबक्यात पडून न राहता खळखळत्या वाहत्या झन्यात सामील होते. विद्यार्थ्यांना शिकविताना तो त्यांच्यामध्ये केवळ माहिती भरण्याचे काम (Information Feeding) करीत नाही, तर त्यांच्या आतून, त्यांच्या आंतरिक

क्षमतेतून काही तरी बाहेर काढतो. (Draws Out)

सर्जनशील शिक्षकाने ओळखलेले असते, की स्मृती यांत्रिक असते आणि प्रतिभा तिच्या पलीकडून येते. जे ज्ञात असते, ते स्मृतिसंग्रहात समाविष्ट होते; पण जे अज्ञात असते, ते प्रतिभेतून हुंकारते, असा सर्जनशील शिक्षक 'बाबा वाक्यम् प्रमाणम्' ची अपेक्षा कीरीत विद्यार्थ्यांवर पांडित्याचा मुलामा चढवीत नाही; तर तो त्यांना संदेह करायला, संशय घ्यायला शिकवतो. प्रश्न उभे करायला शिकवितो आणि त्या प्रश्नांचा शोध घेण्यासाठी अथांग ज्ञानप्रक्रियेत विद्यार्थ्यांबरोबर स्वतःलाही झोकून देतो.

सर्जनशील शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या आध्यात्मिक बुद्धीकडे लक्ष पुरवितो :

स्वतःविषयीचे ज्ञान हाच सर्जनशीलतेचा मूळ स्रोत होय. सर्जनशीलतेच्या अवस्थेत आपले मन संघर्ष आणि दुःख यापासून अलिप्त असते. कोणत्याही बंधनापासून मुक्त असते. मनात जर संघर्ष असेल तर सर्जनशीलतेची अवस्था निर्माण होऊ शकणार नाही, म्हणून शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना समस्येला तोंड देण्यासाठी शिकविले पाहिजे. समस्येपासून पळून जाण्याचे समर्थन होता कामा नये. विद्यार्थ्यांना आपल्या मनातील संघर्ष समजून घेणे आणि तो मिटविणे या बाबतीत मार्गदर्शन मिळायला हवे. असे झाले तरच विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता निर्माण होऊ शकेल. असे मार्गदर्शन अर्थातच आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेच्या विकासातून होऊ शकते. यासाठी प्रथम शिक्षकांची स्वतःची सर्जनशीलता आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता यांचा विकास व्हायला हवा.

जेव्हा आपले मन पूर्णतः मोकळे होईल, तसेच ते कोणत्याही बाह्य उद्दीपकामागे धावणार नाही, जेव्हा आपण पूर्णतः खुले होतो, संवेदनक्षम होतो;

तेव्हाच सर्जनशीलता अवतरू लागते आणि आपल्याला खच्या सर्जनशीलतेचा आनंद मिळू लागतो. माहितीचा आणि तंत्रज्ञानाचा साठा वाढल्याने व त्याचे शिक्षण घेतल्याने फक्त नोकरी मिळू शकेल; परंतु त्यातून कोणी सर्जनशील बनू शकणार नाही. जेव्हा मनामध्ये प्रेम आणि आनंद यांचा उद्भव होईल, तेव्हाच सर्जनशील आविष्कार घडून येईल. आविष्कार किंवा अभिव्यक्ती मुद्राम शिकावी लागणार नाही.

आपण सारे शिक्षक विद्यार्थ्यांकडून उत्तम सर्जनशीलतेची आस न बाळगता त्यांच्याकडून फक्त निरीक्षणाची व अनुकरणाची अपेक्षा बाळगतो. त्यांना उत्स्फूर्त आविष्काराचा प्रत्यक्ष उत्कट अनुभव आपण देतच नाही, त्यामुळे सर्जनशीलतेच्या उत्तुंग आणि आध्यात्मिक अशा प्रत्यापासून आपले शिक्षक आणि आपले विद्यार्थी सर्वथा वंचित राहतात.

सर्जनशीलतेशिवाय आपल्या जीवनात आध्यात्मिक आनंद आणि शांती येऊ शकत नाही. आपल्याला असे वाटत असते, की एखादी पद्धती तंत्र किंवा शैली वापरून आपण आनंद सर्जनशीलता अनुभवू शकतो; परंतु तसे होत नाही. याचे कारण सर्जनशील आनंद हा केवळ आंतरिक समृद्धीतूनच येत असतो. तो कोणत्याही प्रकारच्या व्यवस्थेतून अथवा प्रणालीतून येत नाही. आपल्या मनोव्यापारांबाबत सातत्यपूर्वक जागृत राहणे आणि साक्षीभावाने त्याच्या पलीकडे पाहायला शिकणे यातूनच अनपेक्षितपणे व उत्स्फूर्तपणे सर्जनशीलता आविष्कृत होते. अशा प्रकारची सर्जनशीलता आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता यांचा विकास शिक्षणातून करणे अपेक्षित आहे आणि त्यासाठी आपल्याला खच्याखुच्या सर्जनशील आणि आध्यात्मिकदृष्ट्या बुद्धिमान शिक्षकांची गरज आहे.

इतिहास पाठ्यपुस्तक

(इयत्ता बारावी)

डॉ. गणेश राऊत
④ ८४५९७७२०१८

इतिहासातील प्रत्येक घटनेचा कितीतरी क्षेत्रांवर परिणाम होत असतो. या परिणामांची जाणीव या इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकातून करून दिली आहे. इयत्ता अकरावीचे पाठ्यपुस्तक मध्ययुगापर्यंतचा इतिहास सांगते तर बारावीचे इतिहासाचे हे पाठ्यपुस्तक मध्ययुगापासून आधुनिक युगापर्यंतचा इतिहास सांगते. त्याचप्रमाणे खाजगीकण, उदारीकरण व जागतिकीकरण सुरु झाल्यानंतर भारत कसा बदलत गेला याचा सविस्तर आढावाही या पाठ्यपुस्तकातील पाठांमध्ये घेतला आहे. भौगोलिक शोध व शोधक यांची माहिती प्रथमच इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकात देण्यात आली आहे. इतिहास आणि भूगोल एकत्र आल्यानंतर त्याचा विज्ञानाच्या विकासावर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम कसा होतो, हा सहसंबंध उलगडून दाखवण्याचा प्रयत्न या पुस्तकात केला आहे.

इयत्ता बारावीचे इतिहासाचे पाठ्यपुस्तक महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाची आजवरची परंपरा पुढे नेणारे आहे. इयत्ता अकरावीचे पाठ्यपुस्तक मध्ययुगापर्यंतचा इतिहास सांगते. इयत्ता बारावीचे पाठ्यपुस्तक मध्ययुगापासून ते आधुनिक युगापर्यंतचा अगदी एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दीड दशकापर्यंतचा इतिहास सांगते. यापूर्वी विद्यार्थ्यांनी आधुनिक भारत आणि मध्ययुगीन भारत असा जो अभ्यास केला आहे, त्यात नवी भर घालणारा आणि ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोन देणारा मजकूर या पाठ्यपुस्तकात आहे.

या पुस्तकात जवळपास चारशे वर्षांचा इतिहास उलगडून दाखवण्यात आला आहे. स्थानिक, प्रांतीय, देश आणि वैशिक अशा चारही पातळ्यांवरील इतिहास विद्यार्थ्यांना समजेल, पचेल आणि रुचेल अशा पद्धतीने मांडला आहे. युरोपातील प्रबोधन, भारत आणि जगभरातील वसाहतवाद, या वसाहतवादास झालेला वैचारिक, आर्थिक, राजकीय प्रतिकार, महायुद्धानंतरचे जग आणि बदलत असलेला भारत या पद्धतीने विद्यार्थ्यांसमोर बदलता इतिहास मांडला आहे.

इतिहासात कोणतीही घटना सुटी-सुटी घडत नाही. प्रत्येक घटनेचा अन्य कितीतरी क्षेत्रांवर परिणाम होत असतो, हे विद्यार्थ्यांच्या लक्षात यावे, यासाठी प्रबोधन आणि विज्ञानाचा विकास यातून आकाराला आलेली औद्योगिक क्रांती इंग्लंडसाठी योग्य होती; परंतु भारतात या क्रांतीचे किती भीषण परिणाम येथील समाजाला भोगावे लागले, याची जाणीव या पाठांमधून करून दिली आहे. भौगोलिक शोध आणि शोधक यांची सविस्तर माहिती प्रथमच इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकातून सविस्तर पद्धतीने दिलेली आहे. विद्यार्थ्यांनी त्यापासून विधायक प्रेरणा घ्याव्यात असाच विचार यामागे आहे.

वसाहतवादाला महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराज ते महात्मा गांधी यांच्यापर्यंतच्या कालखंडात कसे तोंड दिले गेले, याचा आढावा घेतलेला आहे. स्थानिक इतिहास जागतिक इतिहासाशी कसा जोडला जातो, हे आपण टप्प्याटप्प्याने अभ्यासत जातो. छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज,

चिमाजीअप्पा, न्या. रानडे, महात्मा फुले, लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांच्यापर्यंतच्या महाराष्ट्राचा लढा या पुस्तकात चितारला आहे.

सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांचा लढा हा भाग अभ्यासताना विद्यार्थ्यांच्या मनात हे असे का? हे कसे बदलायला हवे? असे प्रश्न निर्माण होण्यावर भर दिला आहे. याच्याच जोडीला इतिहास जेथे घडला तेथे जाऊन ऐतिहासिक स्थळे प्रत्यक्षपणे पाहता येणे आवश्यक आहे, अशी भावना शिक्षकांच्या मदतीने निर्माण करण्यावर भर दिला आहे. आपणच आपला ऐतिहासिक वारसा जपला पाहिजे, हे भान विद्यार्थ्यांच्या मनात निर्माण करण्यावर भर दिला आहे. यासाठी हेरिटेज वॉक (ऐतिहासिक वारसा स्थळदर्शन) सारखे उपक्रम सूचित केलेले आहेत.

आजवर आपण पारतंत्र्य ते स्वातंत्र्य हा भाग शिकलो. त्याच्या अध्ययनासाठी विद्यार्थ्यांनी अस्सल समकालीन साधनांवर भर द्यावा यासाठी प्रयत्न केला आहे. समकालीन राष्ट्रीय आणि स्थानिक वृत्तपत्रे, माहितीपट, अनुबोधपट, ध्वनिफिती यांच्या आधारे आणि इंटरनेटवरील साहित्याच्या अभ्यासाने विद्यार्थी स्वतःच स्वावलंबी पद्धतीने कसा शिकू शकेल, याचाही विचार करण्यात आला आहे.

जसजसे आपण आधुनिक काळाकडे येऊ लागतो, तसेसे समकालीन चित्रपट, वृत्तपत्रे, चरित्रे, आत्मचरित्रे या दुय्यम साधनांच्या आधारे इतिहास कसा समजून घेता येईल, यावर भर दिला आहे. याच्याच जोडीला अभिलेखागारातील अस्सल, प्राथमिक साधने बघण्याची आकांक्षा विद्यार्थ्यांत निर्माण व्हावी, असाही प्रयत्न केला आहे. यातून भूतकाळाचे आणि वर्तमानाचे आकलन होण्यास मदत होईल.

पाठ्यपुस्तकातील आशयाच्या आधारे चर्चा, गटचर्चा, प्रकल्प, भित्तिपत्रके यांच्या माध्यमातून

इतिहास समजून घेण्यासंदर्भात विविध उपक्रम शिक्षक घेऊ शकतील. ज्ञानरचनावादी शिक्षण आणि कृतियुक्त अध्यापन, रंजक व विचारप्रवर्तक चौकटी यांच्या माध्यमातून पुस्तक अधिक दर्जेदार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. माहिती, विचार आणि कृती या त्रिसूत्रीच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांला स्वमत प्रकटीकरणासाठी वाव दिला आहे.

युरोप, भारत, महाराष्ट्र, जग आणि स्थानिक इतिहासावर हे पुस्तक आधारलेले आहे. युरोपातील प्रबोधन आणि विज्ञानाचा विकास या पहिल्याच पाठात इतिहास आणि भूगोल एकत्र आल्यानंतर त्याचा विज्ञानाच्या विकासावर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम कसा होतो, हा सहसंबंध उलगडवून दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या पाठात गॅलिलिओच्या दुर्बिणीचा फोटो दिलेला आहे. हा फोटो मुद्दाम दिलेला आहे. विद्यार्थ्यांना सुरुवातीच्या दुर्बिणीपासून ते आजवरच्या दुर्बिणीपर्यंतचा प्रवास लक्षात यावा म्हणून हा फोटो दिलेला आहे. विविध दर्यावर्दी, साहसी संशोधक यांची माहिती त्यांच्या शोधांसह दिलेली आहे. यामागे विद्यार्थ्यांनी प्रेरणा घ्यावी असा हेतू आहे.

युरोपीय वसाहतवादाच्या अंतर्गत अमेरिका, भारत, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, आफ्रिका आणि आशिया येथील वसाहतवादाचा थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे. वसाहतवादाचा विकृत चेहरा या निमित्ताने विद्यार्थ्यांसमोर आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भारत आणि युरोपीय वसाहतवाद या भागात परकीयांनी भारतभूमीत आपली पावले ठेवल्यापासूनच्या वाटचालीचा आढावा घेतलेला आहे. या युरोपियनांचा प्रवास तराजू-तलवार-तख्त या तीन 'त'कार या प्रकारे झाला. त्याचा मनोज्ञ आढावा नकाशा आणि विविध चौकटीत घेतलेला आहे.

मध्ययुगात युरोपीय वसाहतवादाचे स्वरूप ओळखून त्याला प्रतिकार करण्याचे काम सर्वप्रथम छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी केले. छत्रपतींचे हे आजवर कमी उजेडात आलेले चित्र विद्यार्थ्यासमोर आणलेले आहे. यासाठी जलदुर्ग उभारणी आणि आरमार उभारणी अशी अभूतपूर्व आणि अजोड कामगिरी करणारे छत्रपती शिवाजी महाराज हे एकमेवादिवतीय व्यक्तिमत्त्व आहे. याचा शोध या पाठात घेतलेला आहे. शिवछत्रपतींचा हा वारसा पुढे छत्रपती संभाजी महाराज आणि थोरले बाजीराव पेशवे यांचे बंधू चिमाजी अप्पा यांनी पोर्टुगीजांविरुद्ध चालविला. मध्ययुगात पोर्टुगीजांचा पराभव करणारी एकमेव भारतीय सत्ता म्हणजे मराठे होत. असे चित्रण या पाठात केलेले आहे. मराठी सत्तेचे एक वेगळेच विधायक चित्र विद्यार्थ्यासमोर आणलेले आहे.

सामाजिक व धार्मिक सुधारणा या पाठातून सुधारणापूर्व मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. नेहमीच्या माहितीपेक्षा थोडी वेगळी माहिती देण्याचा प्रयत्न या पाठात केलेला आहे. वसाहतवादाविरुद्ध भारतीयांचा संघर्ष यात भारतातील विविध राज्यांमधील घटनांची नोंद घेण्यात आलेली आहे. ब्रिटीश सत्ता भारतात स्थापन झाल्याबरोबर १८१७ मध्ये त्यांच्याविरोधात ओडिशात जो संघर्ष झाला तिथपासून ते भारत स्वतंत्र होईपर्यंतचा संघर्ष यांचा आढावा घेतलेला आहे. या पाठात प्रथमच वृत्तपत्रांची स्वातंत्र्यलढ्यातील कामगिरी हा भाग मांडलेला आहे. ही माहिती विद्यार्थ्यासाठी नवीनच आहे. याच्याच जोडीला कुसुमाग्रजांची जालियानवाला ‘बाग’ ही कविता या निमित्ताने प्रथमच इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट झालेली आहे.

‘भारत: निर्वसाहतीकरण ते एकीकरण या पाठात भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यानंतर या देशाचे एकीकरण कसे घडून आले याची माहिती आधुनिक संदर्भाच्या

माध्यमातून दिलेली आहे. जागतिक महायुद्धे आणि भारत या पाठात चौकटी आणि छायाचित्रे यांचा प्रभावी वापर करण्यात आलेला आहे. या दोन्ही महायुद्धांची झळ भारताला किती मोळ्या प्रमाणात बसली हे या निमित्ताने विद्यार्थ्यांच्या समोर मांडले आहे. ‘जग : निर्वसाहतीकरण’ या पाठातून इंग्लंडच्या साम्राज्याचे विसर्जन कसे होत गेले हे दाखवून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शीतयुद्ध या पाठातून संपूर्ण जगाचे विभाजन ज्या दोन गटांमध्ये झाले, त्या दोन गटांची तुलनात्मक माहिती देऊन जागतिक शांततेसाठी भारत कसा प्रयत्नशील आहे, याची माहिती विद्यार्थ्यांना करून देण्यात आलेली आहे.

बदलता भारत भाग १ व २ हे दोन धडे एकविसाव्या शतकाचा जणू सूत्रबद्ध आढावाच आहेत. खासगीकरण- उदारीकरण- जागतिकीकरण (खाउजा) सुरु झाल्यानंतर भारत कसा बदलत गेला, याचा सविस्तर आढावा या दोन पाठांमध्ये घेण्यात आलेला आहे. ९० च्या दशकानंतर भारतात आर्थिक क्षेत्रात जे बदल घडून आले, त्याचाही चिकित्सक आढावा घेतलेला आहे. भारतीय पातळीवरचा आढावा घेतानाच महाराष्ट्र राज्यात त्याचे काय परिणाम झाले, हे मांडले आहेत. राहीबाई पोपेरे, भाऊ काटदरे, प्रेमसागर मेस्त्री यांनी विविध क्षेत्रांत बजावलेल्या उत्तुंग कामगिरीचा लेखाजोखा या पाठात आहे. स्थानिक पातळीवरच्या या कार्यकर्त्यांनी जे काम केले, त्याची आता जागतिक पातळीवर नोंद घेण्यात येत आहे. विद्यार्थी त्यांच्याशी संपर्क करू शकतील, विचारविनिमय करू शकतील, त्यांना प्रश्न विचारू शकतील, अशा विविध उद्दिष्टांनी या धड्याची रचना करण्यात आलेली आहे. अशा पद्धतीने हे पाठ्यपुस्तक अधिकाधिक विद्यार्थिकेंद्री करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

समाजशिक्षक सानेगुरुजी

डॉ. व्ही. टी. पाटील

① ९८२०६९८१६४

साने गुरुजींनी आयुष्यात अनेक भूमिका पार पाडल्या; पण ‘शिक्षक’ हीच त्यांची खरी ओळख; म्हणूनच ते महाराष्ट्राचे ‘साने गुरुजी’ झाले. या लेखात गुरुजींच्या सहदयतेचे दर्शन घडते. गुरुजी कृतिशील शिक्षक होते. त्यांना धडपडणारी मुले आवडत. त्यांनी मुलांसाठी ‘विद्यार्थी’ नावाचे मासिक काढले होते. ‘कॅग्रेस’ नावाचे साप्ताहिकही त्यांनी चालविले. १९४८ मध्ये त्यांनी ‘साधना’ नावाचे साप्ताहिकही सुरु केले. आजही ते पुण्यातून निघते. समाजाचे प्रबोधन करणारे, वैचारिक जडणघडण करणारे गुरुजींचे ते स्मारकच आहे. या लेखात समाजासाठीच जगलेल्या सानेगुरुजींच्या कार्याचा शेडक्यात परिचय करून देण्यात आला आहे.

अलीकडच्या काळात महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक जीवनात ज्या शिक्षकांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाची विशेष नाममुद्रा उमटवली, त्यामध्ये सानेगुरुजी, पु. ग. सहस्रबुद्धे, श्री. म. माटे, ना. ग. नारळकर, नि. वा. किंकर, नरहर कुरुंदकर, प्राचार्य शिवाजीराव भोसले, प्रा. राम शेवाळकर, ग. प्र. प्रधान (मास्तर) या काही समाजशिक्षकांचा उल्लेख करावा लागेल. ते सारे प्रज्ञावंत शिक्षक होते. ते जसे वर्गात रमले, तसे समाजातही रमले. आपली वाणी आणि लेखणी त्यांनी समाजासाठी झिजवली. त्यांनी शिक्षणक्षेत्रात काही प्रयोग केले. कृतिशीलता हा त्यांचा ध्यास होता. ते मुलांचे मानसशास्त्र उत्तम जाणत होते. आजही बदलत्या काळाप्रमाणे शिक्षणकांना सतत नववे बदल, तंत्रे आत्मसात करावी लागतात. काळानुरूप विद्यार्थीहिताचे ध्येय जोपासत पुढे जावे

लागते, हे आपण सतत अनुभवत आहोत.

या शिक्षकांमध्ये सानेगुरुजींचे कार्य उठून दिसते. सानेगुरुजी अर्थात पांडुरंग सदाशिव साने यांना इहलोकातून जाऊनही आता ७० वर्षे झालीत, तरीही त्यांचे कार्य विस्मृतीत गेले नाही. शाळेच्या प्रार्थनेत त्यांचे ‘खरा तो एकची धर्म, जगाला प्रेम अर्पवी’ हे गीत आवर्जून गायले जाते. मानवकल्याणाच्या चिरंतन मूल्यामुळे ज्ञानेश्वरांचे पसायदान सर्वमान्य झाले, तसे गुरुजींचे हे गीतही सर्वमान्य झाले.

सानेगुरुजींचा जन्म दापोली तालुक्यातील पालगडचा. कोकणातील या गावात त्यांचे बालपण गेले. बालपणाच्या त्यांच्या आठवणी त्यांनी ‘श्यामची आई’ या पुस्तकात लिहिल्या आहेत. या आठवणी गोष्टीरूपाने सांगितल्या आहेत. या फक्त आठवणी नाहीत, तर ते ‘मातृप्रेमाचे महन्मंगल स्तोत्र’ आहे, असे आचार्य अत्रे यांनी म्हटले आहे. श्यामची आई ही संस्कारांची गंगोत्री आहे. फक्त मुलांनीच वाचावे असे हे पुस्तक नाही, तर ती पालकांचीही ‘गीता’ आहे. एक आई आपल्या मुलाला कसे वाढवते, संस्कारित करते, त्याचा हा वस्तुपाठ आहे. महाराष्ट्राच्या घराघरांत हे पुस्तक पोहोचले आहे. त्याने लाखो मुलांची मने संस्कारित केली आहेत. २४ डिसेंबर, १८९९ हा गुरुजींचा जन्मदिवस, तर ११ जून, १९५० हा त्यांचा स्मृतिदिन. अवघे ५० वर्षांचे आयुष्य त्यांना लाभले. याला काही दीर्घ आयुष्य म्हणता येणार नाही. या अल्प आयुष्यात गुरुजींनी डोंगराएवढे काम केले.

गुरुजी लेखक होते, कवी होते, पत्रकार होते. त्याचबरोबर त्यांनी शिक्षक, कार्यकर्ता, समाजसेवक, संपादक, कथानिवेदक, स्वातंत्र्यसैनिक अशा अनेक भूमिका निभावल्या. बहुआयामी असे त्यांचे

व्यक्तिमत्त्व होते. गांधीविचारांवर त्यांची निष्ठा होती. ते खादीचे पुरस्कर्ते होते. स्वदेशीचे चाहते होते. स्वातंत्र्य आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे त्यांना अनेक वेळा तुरुंगात जावे लागले. पंढरपूरचे मंदिर त्यांनी सर्वांसाठी खुले केले. ‘आंतरभारती’ हे त्यांचे स्वप्न होते. सानेगुरुजींचे कार्य अफाट आहे. बहुअंगी व बहुआयामी आहे. ते एका छोट्याशा लेखात मांडणे अशक्यच. या लेखात आपण ‘शिक्षक-सानेगुरुजी’ समजून घेणार आहोत.

सानेगुरुजींनी आयुष्यात ‘शिक्षकच’ व्हायचे, असे काही ठरवले नव्हते; पण ते तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठी अमळनेरच्या तत्त्वज्ञान मंदिरातील विद्यार्थ्यांचे वर्तन आणि अद्वैत तत्त्वज्ञान यात विसंगती होती; म्हणून गुरुजी तेथे रमले नाहीत. जवळच्याच हायस्कूलमध्ये शिक्षकाची जागा रिक्त आहे, हे कळल्यावर त्यांनी अर्ज केला आणि ते शिक्षक झाले. शिक्षकासाठीचे प्रशिक्षण त्यांनी घेतले नव्हते. तोपर्यंत शिक्षणशास्त्रावरील पुस्तकेही वाचली नव्हती, त्यामुळे अध्यापनाचे तंत्र त्यांना माहीत नव्हते, तरीही त्यांनी अध्यापन करता करता ‘स्वतःचे तंत्र’ निर्माण केले. हृदयात ओलावा असेल, समाजाप्रति बांधिलकी असेल, समोरची मुलेही ‘आपली’ आहेत, अशी जाणीव झाली, तर असे तंत्र सहज विकसित होते. सानेगुरुजी ‘मातृहृदयी’ होते. ते एम. ए. झाले होते. मराठी, संस्कृत आणि इंग्रजी भाषेचे त्यांनी सखोल अध्ययन केले होते. कितीतरी कविता, श्लोक, ओव्या, अभंग त्यांना तोंडपाठ होते. त्यांची स्मरणशक्ती तल्लख होती. तत्त्वज्ञान मंदिरात बसून ब्रह्म, मोक्ष, अद्वैत याची शुष्क चर्चा करत बसण्यापेक्षा शाळेतील मुलांमध्येच ते अधिक रमून गेले. अध्यापनाच्या निमित्ताने त्यांना सेवेचे क्षेत्र मिळाले. गुरुजींच्या अध्यापनामुळे मुले शिकत होती, संस्कारित होत होती, तसे गुरुजीही मुलांपासून शिकत होते.

सन १९२४ ते १९३० अशी सलग सहा वर्षे गुरुजींनी अमळनेरच्या प्रताप हायस्कूलमध्ये अध्यापन

केले. अध्यापन करतानाच त्यांना वसतिगृहाचीही जबाबदारी पेलावी लागली, त्यामुळे वसतिगृहात, एका खोलीत ते राहू लागले, त्यामुळे त्यांचा मुलांशी सतत संपर्क येऊ लागला. मुलांचे प्रश्न, अडचणी, भावनिक अवस्था त्यांना समजू लागली, त्यामुळे वर्गात शिक्षकाची भूमिका तर वसतिगृहात आईची भूमिका त्यांना पार पाडावी लागली. वसतिगृहातील हे विद्यार्थीं ग्रामीण भागातून आलेले असत. बहुतेक मुले ही शेतकऱ्यांची व कष्टकऱ्यांची होती. ज्ञानाचा प्रकाश नुकताच त्यांच्या जीवनात पडू लागला होता. त्यात साने गुरुजींसारखे सहदय शिक्षक त्यांच्या जीवनात आले.

वसतिगृहातील मुलांना पहाटे प्रार्थनेला उठविण्यापासून त्यांची वैयक्तिक स्वच्छता, आरोग्य, दुखले-खुपले, रुसवे-फुगवे, अभ्यास यावर गुरुजींना लक्ष ठेवावे लागे. मुलांना पहाटे उठवणे ही मोठी अवघड गोष्ट; परंतु गुरुजी मुलांना कधी प्रेमाने सांगून, कधी पाठीवरून मायेचा हात फिरवून, कधी विनोद करून तर कधी भूपाळी म्हणवून उठवत. पुस्तकातील धडे, कविता शिकवल्या म्हणजे शिक्षकाची भूमिका संपत नाही, तर त्याला विद्यार्थ्यांचे अंतःकरण वाचता यावे लागते. शिक्षक हा एका माणसाचे सैन्य असतो. त्याला वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या अज्ञानाशी लढायचे असते; गुरुजींनी या मुलांसाठी ‘छात्रालय दैनिक’ काढले, ते छापील नव्हते, तर हातांनीच लिहिलेले असे. पहाटे चार वाजता उदून सुंदर हस्ताक्षरात गुरुजी पाच पाने लिहीत. नंतर ते मुलांना वाचण्यासाठी वाचनालयात ठेवत. या दैनिकात मुलांचे भावविश्व संपन्न करणारे विविध विषय असत. चरित्र, निबंध, गोष्ट, संवाद, चुटकुले, स्फुटविचार, कविता, विनोद असे विविध विषय गुरुजी हाताळत. गुरुजी व्रतस्थ शिक्षक होते. मुलांसाठी लेखन करता करता गुरुजींमधला लेखक-कवीही जागा झाला. त्यांचा हात लिहिता झाला. भविष्यातील लेखक होण्याची ती पायाभरणी होती. शाळेच्या वातावरणात फक्त मुलेच शिकतात, असे नाही तर शिक्षकही

शिकत असतात. दोघेही नकळतपणे एकमेकांपासून शिकत असतात. व्यासपीठावर उभे राहून मुलांपुढे सुरुवातीला भीत भीत बोलणारे शिक्षक पुढे उत्तम व्याख्याते होतात. मुलांसाठी सुरुवातीला एखादे गीत किंवा कविता लिहिणारे शिक्षक पुढे नामांकित कवी होतात. म्हणजे शालेय वातावरणात दोघेही एकमेकांपासून शिकत असतात, घडत असतात. गुरुजीही असे दिसामासाने घडत होते.

सानेगुरुजींनी वसतिगृहातील मुलांना स्वच्छतेचे महत्त्व कृतितून सांगितले. प्रत्यक्ष उपदेश न करता त्यांनी स्वतः त्यांच्या कपड्यांच्या घड्या घातल्या. खोल्या झाडून घेतल्या. कंदिलाच्या काचा पुसल्या. कपडे धुतले. कुणाला ताप आला तर औषधे दिली. पाय चेपले. गरीब विद्यार्थ्यांची फी स्वतः भरली. त्याची कुणकुण या कानाची त्या कानाला लागू दिली नाही. विद्यार्थ्यांची आत्मप्रतिष्ठा जपली. गुरुजी मुलांची आई झाले होते. एखादा मुलगा गावाहून परत आला आणि त्याने सोबत शिदोरी आणली असेल, तर ती एकट्याने गुपचूप खाण्यापेक्षा सर्वांनी एकत्र बसून खाण्यात केवढा परमानंद आहे, हे प्रत्यक्ष कृतीने शिकवले. धर्म, जात, पंथ, वर्ण याच्या पलीकडे जाऊन समतेची आणि ममतेची शिकवण त्यांनी दिली.

वसतिगृहाची इमारत शाळेच्या मुख्य इमारतीपासून थोडी दूर होती. हा परिसर ओसाड होता. बाजूला काटेरी झुडपे उगवली होती. तेथे साप-विंचू यांचे अधून-मधून दर्शन होई. मुले घाबरून जात, तेव्हा गुरुजींनी मोठ्या मुलांना हाताशी धरून झुडपे काढून टाकली. तेथील जमीन खणली, वाफे तयार केले, त्यात फुलझाडे, फळझाडे लावली. त्या रुक्ष अंदमानाचे त्यांनी आनंदभुवनात रूपांतर केले. आता मुलांना प्रसन्न वाटू लागले. जीवनात सौंदर्यालाही मोल असते. एके दिवशी बागेतल्या गुलाबाच्या झाडावर एक नाजूक कळी उमलली, हळूहळू ती विकसित होऊ लागली. गुरुजींना ती गुलाबाची फुले पाहून अत्यानंद झाला. त्यांनी मुलांना बागेत नेले. त्या गुलाबाच्या झाडावर

रंगीत कपड्यांचे तुकडे लावून त्याला सजवले आणि त्या फुलांचा जन्मोत्सव साजरा केला. कुणी बासरी वाजवली, टाळ्या पिटल्या, कुणी हसून दाद दिली. मुलांच्या जीवनात अशा प्रकारचे रसिक शिक्षक येणे, ही किंती भाग्याची गोष्ट आहे! गुरुजी मुलांचे भावजीवन असे प्रसंगा-प्रसंगाने फुलवत होते. खन्या अर्थाने मुलांचे सर्वांगीण शिक्षण होत होते. गुरुजी मुलांच्या शरीराची, मनाची, भावनांची, विचारांची, बुद्धीची मशागत करत होते. शिक्षण ही अशी सर्वांगाने फुलण्याची, बहरण्याची प्रक्रिया असते. ती वर्गात होते, त्यापेक्षा जास्त निसर्गात होते, जगण्यात होते. गुरुजींच्या वसतिगृह छात्रालय ही एक जिवंत प्रयोगशाळाच होती.

एखाद्या वेळेस एखादा खेड्यातला मुलगा कोपन्यात खिन्नपणे बसून असे. त्याची ती अवस्था पाहून गुरुजी त्याच्याजवळ जात, त्याच्या पाठीवरून प्रेमाने हात फिरवत, त्याला बोलतं करत. त्या दिवशी त्याला आईची आठवण आलेली असे. मग गुरुजी त्याची आई होत. त्याच्या मनात प्रवेश करत. हळूहळू त्याला खुलवत. त्याचे पत्र स्वतः लिहून देत. मग तो मुलगा खुले, हसे. गुरुजींच्या रूपाने त्याला आईच भेटली असे वाटे. त्याची खिन्नता कुठल्या कुठे पळून जाई.

गुरुजी वसतिगृहाच्या कामात जसे रमले तसे, अध्यापनातही रमले. एकदा कवी दत्त यांची ‘बा नीज गडे, नीज गडे लडिवाळा, निज निज माझ्या बाळा.’ ही कविता शिकवत होते. या कवितेत विधवा आईचे वर्णन केले आहे. त्या बाईच्या पतीचे नुकतेच निधन झाले आहे. तिचा मुलगा लहान आहे, तोच आता तिचा आधार आहे; पण घरी अठराविशे दारिद्र्य आहे. त्या मुलाला खायला काय द्यावे, हा तिच्यापुढे प्रश्न आहे. वर्ष-दीड वर्षाच्या त्या मुलाला ती पाळण्यात झोपवत असते. पाळण्याला झोका देता-देता स्वतःची कर्मकहाणी सांगते. ही कर्मकहाणी म्हणजे ही कविता. त्यातील,

‘रवी गेला रे सोङ्गनी आकाशाला,
धन जैसे दुर्भाग्याला,

खडबड हे उंदीर करिती,
कण शोधाया ते फिरती,
परी अंती निराश होती,
लवकर हेही सोडतील सदनाला,
गणगोत जसे आपणाला'

हे कडवे वाचताना गुरुजींना भडभऱ्यून आले. त्यांना त्यांची आई आठवली. बालपणातील दारिद्र्य आठवले. वार लावून, माधुकरी मागून काढलेले दिवस आठवले आणि कर्जामुळे घरावर जसी आली, त्याचा धक्का बसून अब्रूचे धिंडवडे निघालेले पाहून आईचे मानसिक संतुलन बिघडलेले आठवले. त्यातच आईचा झालेला मृत्यू आठवला आणि गुरुजी निःशब्द झाले.

पुस्तकातील धडे, कविता या अशा मुलांच्या भावविश्वावर परिणाम करतात, त्या फक्त घोकायच्या नसतात. पाठांतर करून त्यावरची उत्तरे लिहायची नसतात. परीक्षेपुरत्या आणि गुण मिळविण्यापुरत्या या कविता नसतात; तर त्या संवेदना जागवणाऱ्या असतात. मनाची कोमलता जपणाऱ्या असतात.

सहा वर्षांच्या प्रत्यक्ष अध्यापनानंतर गुरुजी त्या शिक्षणविश्वातून बाहेर पडले. भारतमातेची आर्त हाक त्यांच्या कानी आली; म्हणून ते स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सामील झाले. त्यासाठी लेखन, भाषण, आंदोलन, शेतकरी कामगारांसाठी संप असे कार्य करू लागले. त्यांची 'श्यामची आई', 'भारतीय संस्कृती', 'पत्री' काव्यसंग्रह, 'मुलांसाठी गोड गोष्टी' ही पुस्तके विशेष गाजली. शंभराहून अधिक पुस्तके त्यांच्या नावावर आहेत. त्यात कथा, कादंबरी, कविता, चरित्र, नाटक, अनुवाद असे विपुल लेखन आहे.

सानेगुरुजी उत्कृष्ट वक्ते होते. उत्तम कथा निवेदक होते. तुरुंगातील कैद्यांनाही त्यांनी गोष्टी सांगून त्यांचे भावजीवन संपन्न केले. धुळ्याच्या तुरुंगात असताना आचार्य विनोबांनी कैद्यांना गीतेवर प्रवचने दिली. ती प्रवचने गुरुजींनी पाठीमागे बसून शब्दबदूर्ध केली; कारण गुरुजी तेव्हा धुळ्याच्या तुरुंगात राजकीय बंदिवान होते. गुरुजींनी शब्दबदूर्ध

केलेली विनोबांची ही प्रवचने पुढे पुस्तक रूपाने प्रकाशित झाली. त्याला 'गीता प्रवचने' हे शीर्षक मिळाले. गुरुजी सिद्धहस्त लेखक होते; पण ते स्वतःला लेखक म्हणून कधीही मिरवत नव्हते. 'समाजसेवक' हीच खरी त्यांची भूमिका. ते साहित्यिकांच्या व्यासपीठावर फारसे जात नसत; मात्र बालकुमारांसाठीच्या संमेलनाचे एकदा ते अध्यक्ष झाले. तेथे त्यांनी कुमारांपुढील कार्य कोणते याचा उहापोह केला होता.

गुरुजींच्या डोळ्यांत 'आंतरभारती'ची कल्पना होती. म्हणजे भाषेवरून प्रांता-प्रांतात जे वाद आहेत, ते होऊ नये, असे त्यांना वाटे. सर्व भारतीय भाषा या एकमेकींच्या भगिनी आहेत आणि त्यांनी गुण्यागोविंदाने राहिले पाहिजे, असे त्यांना वाटे. त्यासाठी खंडनाथांच्या शांतिनिकेतनसारखी एखादी संस्था काढावी, असा त्यांचा विचार होता. त्यासाठी पैशाची जमवाजमव सुरू केली; पण ते कार्य अधुरेच राहिले!

सानेगुरुजी समाजशिक्षक होते. पंढरपूर्चे मंदिर सर्वांसाठी खुले व्हावे, म्हणून त्यांनी प्राणांतिक उपोषण केले. दहा दिवस चाललेल्या या उपोषणानंतर पंढरपूर्चे विठ्ठल मंदिर सर्वांसाठी खुले झाले. सामान्य घरातला, सामान्य परिस्थितीतला माणूस जिवाची बाजी लावून एवढे मोठे कार्य करू शकतो, हे महाराष्ट्राने पाहिले आहे. कोणतीही सत्ता हाती नसताना गुरुजींनी हे कार्य करून समतेची पताका फडकवत ठेवली.

सानेगुरुजींनी स्वतःचा संसार मांडला नव्हता. त्यांनी संसार केला तो देशाचाच. त्यांची सारी शक्ती त्यांनी समाजसेवेसाठी आणि देशसेवेसाठी खर्च केली. शिक्षक कसा असावा, याचा जणू वस्तुपाठच त्यांच्या नुसत्या स्मरणाने मिळतो. एक आदर्श शिक्षक, पत्रकार, आदर्श समाजसेवक, स्वातंत्र्यसैनिक, लेखक, कवी, कथानिवेदक, संपादक, वक्ता या नात्याने महाराष्ट्र त्यांचा कायम क्रणी राहील.

परिपाठातून व्यक्तिमत्त्वविकास

संदीप रोकडे

ੴ ੧੪੨੦੬੦੮੮੫੨

शाळांमधून प्रार्थनेच्या वेळेला परिपाठ घेतला जातो. या परिपाठाच्या माध्यमातून मुले अभिव्यक्त होत असतात. परिपाठात मुले बोधकथा, सुविचार, वर्तमानपत्रातील निवडक बातम्यांचे वाचन, दिनविशेष, अभंग, कविता, पोवाडा याचे सादरीकरण करतात. त्यातून त्यांच्यामध्ये सभाधीटपणा येतो. आत्मविश्वास वाढतो. वक्तृत्व विकसित होते. भावी जीवनाची ही पायाभरणीच आहे. यातून मुलांचा व्यक्तिमत्त्वविकास होतो. शाळेतील परिपाठ हा मूल्यशिक्षणाचाच एक भाग आहे. या लेखात परिपाठातून मुलांचा व्यक्तिमत्त्वविकास कसा होतो, याचे विवेचन केले आहे.

परिपाठ हा मूल्यशिक्षणाचा एक भाग समजला जातो. पूर्वी शाळास्तरावर वर्गतासिकेमध्ये मूल्यशिक्षणाची तासिका होती. या मूल्यशिक्षणाच्या तासिकेला एक छानशी बोधकथा सांगितली जात असे, त्यातून विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यांची रुजवणूक होत असे. बन्याचवेळा वर्गशिक्षक ही तासिका आपल्या विषयाच्या अध्यापनासाठी वापरत; परंतु शाळेचे अध्यापन सुरु होण्यापूर्वी परिपाठाने छानशी सुरुवात झाली, की दिवस कसा आनंदात जातो! या परिपाठातून रोज एका वर्गाचे सादरीकरण होत असे. खन्या अर्थाने मुलांचे व्यक्तिमत्त्व फुलण्यासाठी परिपाठ उपयुक्त ठरत असे. मुलांना उरवून दिलेल्या वारानुसार मुले परिपाठाची तयारी करून तो सर्वांसमोर सादर करत असतात. आज दिनांक ..... रोजी आमच्या वर्गाचा परिपाठ आहे, तो तुम्ही शांतपणे ऐकावा ही नम्र विनंती.

सुविचार :-

सु - सुंदर वि - विचार
चा - चारित्र्यसंपन्न र - रम्य

अशा प्रकारे शब्दांची फोड करून सुविचार सांगितला जातो. वर्गखोली, वर्गाबाहेर राष्ट्रपुरुषांचे विचार, संतांचे विचार, संत तुकारामांच्या अभंगांच्या ओळी म्हणजे सुविचारांची, सुवचनांची, विचारधनाची खाणच आहे, असे म्हटले तर चुकीचे ठरणार नाही. एक चांगला विचार माणसाला प्रेरणा देतो. जगणे सुंदर करतो. इतकी ताकद या सुविचारामध्ये असते.

पंचाग :

वार, दिनांक, मराठी महिना, इंग्रजी महिना,
तिथी, नक्षत्र, सूर्योदय - सूर्यास्त यांचा उल्लेख
पंचांग सांगत असताना केला जातो.

दिनविशेष :

दिनाचे विशेष म्हणजे दिनविशेष. माणसाच्या आयुष्यात प्रत्येक दिवसाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. साहित्यिक, शास्त्रज्ञ, राष्ट्रपुरुष, समाजसुधारक यांचे जन्मदिन, स्मृतिदिन यांचा उल्लेख, महत्त्वपूर्ण घटनेची ओळख. या बरोबर योगदिन, पर्यावरणदिन, बालिकादिन, युवादिन, हात धुवादिन, अपंगदिन, महिलादिन, मातृदिन, पितृदिन, संविधानदिन अशा अनेक दिनविशेषांचा उल्लेख या निमित्ताने होत असतो. मुलांना त्या दिवसाचे महत्त्व या दिनविशेषांतून समजते.

बोधकथा :

कथा ही प्रत्येकालाच आवडत असते. एखादा मुलगा बोधकथेची इतकी छान तयारी करतो, की न अडखळता अस्खलितपणे ती सर्व विद्यार्थ्यांसमोर सांगतो. ही बोधकथा सांगण्यातून त्यांच्यामध्ये सभाधीटपणा निर्माण होतो. या बोधकथेचा परिपाठापुरता

विचार न करता मराठी विषयात ‘कथालेखन’ व हिंदी विषयात ‘कहानी लेखन’ याच्याशी संबंध येते. शब्दावरून कथा, शीर्षकावरून कथा, कथेचा पूर्वार्थ, कथेचा उत्तरार्थ पूर्ण करणे असे प्रश्न विद्यार्थी चांगल्याप्रकारे सोडवू शकतात. बोधकथेला शीर्षक असते. तात्पर्य लिहिणे हे सुदृढा तितकेच महत्त्वाचे आहे. मी मार्च २०२० मधील दहावीच्या मराठीच्या प्रश्नपत्रिकेतील कथालेखनाचा प्रश्न इयत्ता ७ वी ते ९ वीच्या मुलांना लिहिण्यासाठी प्रवृत्त केले. त्यामुळे बोधकथेतून आत्मविश्वास, सभाधीटपणा व परीक्षेतील कथालेखन प्रश्नांची एक प्रकारे तयारीच होते.

बातमीपत्र :

गोड गळा असणे, उच्चारशुद्धता, स्पष्ट उच्चार, आरोह, अवरोह याची जाणीव मुलांना बातमीपत्राचे वाचन करताना होत असते. यासाठी मी विद्यार्थ्यांना रेडिओवरील बातम्या ऐकणे, टीव्हीवरील बातमीपत्र पाहणे व ऐकणे हे आवर्जून सांगतो, त्यामुळे मुले बातमीपत्राचे वाचन न अडखळता करतात. गोड गळा असणे आणि बेसूर आवाज असणे यात फरक आहे. मोबाईलवर बोलतानासुदृढा आमचा विद्यार्थी अगदी व्यवस्थित मोजक्या शब्दांत बोलत असतो. भविष्यात माझ्या शाळेचा विद्यार्थी आकाशवाणी, दूरदर्शन यावर उत्तम बातमीपत्राचे निवेदन करेल असे मला वाटते. तसेच कमी शब्दांत आपले विचार वैयक्तिक, कौटुंबिक, सार्वजनिक जीवनात मांडू शकेल.

पारिभाषिक शब्द :

दैनंदिन व्यवहारात इंग्रजी भाषेचा परिणाम आपल्या उच्चारावर झालेला असतो. आज शिक्षण, आरोग्य, व्यापार, आर्थिक व्यवहार, प्रशासन, कला, संस्कृती आदी क्षेत्रांत आपण पारिभाषिक संज्ञेचा वापर करत असतो. बरेचसे शब्द इंग्रजी भाषेतूनच आलेले असतात. पारिभाषिक शब्दांच्या वापरामुळे व्यवहारामध्ये सुस्पष्टता येते. त्यासाठी परिपाठामध्ये दोन पारिभाषिक शब्द विद्यार्थी सांगतो व त्याचे अर्थ मुले सांगतात. इयत्ता ९वी व १०वीच्या

मराठीच्या पाठ्यपुस्तकातील गद्य-स्थूलवाचन पाठामध्ये आलेले पारिभाषिक शब्द मुलांना संकलित करण्यासाठी सांगितले. प्रत्येक विद्यार्थ्याला एक पाठ देण्यात आला व त्यातून शब्दांचे संकलन झाले. ज्या शब्दांचा अर्थ मुलांना येत नाही, त्यासाठी इंग्रजी विषयाच्या शिक्षकांनी मदत केली व यातून अनेक शब्दांचे संकलन होऊन छानसा उपक्रम तयार झाला.

उदाहरणार्थ,

Bio Data - स्वपरिचय Event - घटना
Index - अनुक्रमणिका Mobile - भ्रमणध्वनी

सामान्यज्ञान प्रश्न :

स्पर्धापरीक्षेची उत्तम तयारी सामान्यज्ञानाच्या प्रश्नातून होते. सामान्यज्ञानाच्या प्रश्नांची नोंद आपल्या वहीत ठेवतात. सामान्यज्ञानाच्या प्रश्नाची तयारी म्हणून विद्यार्थी ग्रंथालय, स्पर्धापरीक्षेची पुस्तके, वर्तमानपत्रे, पाठ्यपुस्तके, याचा आधार घेतात. सरांना प्रश्न दाखवतात व परिपाठाच्यावेळी मुले सामान्यज्ञानाचे प्रश्न विचारतात. प्रश्न विचारणाच्या मुलांना प्रश्नाचे उत्तर अचूक सांगितले जाते का? याचे कुतूहल निर्माण होते. अचूक उत्तर दिले, तर विद्यार्थ्यांमध्ये मुले त्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनीचे टाळ्या वाजवून अभिनंदन करतात. शालेय जीवनापासून त्याच्यामध्ये स्पर्धापरीक्षेची ओळख निर्माण होते.

शब्दकोडे :

जुन्या काळात माणसे एकमेकांशी काही वेळा कोड्यात बोलत असत. काही वेळा त्याचा अर्थ समजतो, काही वेळा नाही. काही वेळा याता ‘हुमान घालणे असेही म्हणतात. वर्तमानपत्रातील, मासिकातील शब्दकोडे सोडविणे याची आवड निर्माण होते. बज्याचवेळा आमच्या शाळेतील विद्यार्थी अशी शब्दकोडी स्वतः तयार करतात व परिपाठाच्या वेळी सादर करतात. याचे उत्तर शिक्षक म्हणून आम्हालाही काही वेळा सांगता येत नाही. यातून मुलांकडे असणारी कल्पकता, विचारांना चालना देणारी वृत्ती दिसून येते. या शब्दकोड्याच्या माध्यमातून मुलांमध्ये शब्दसंपत्ती, हजरजबाबीपणा, समयसूचकता,

चाणाक्षवृत्ती निर्माण होऊ शकते.

उदाहरणार्थ,

- (१) इथेच आहे, पण दिसत नाही? उत्तर - वारा
- (२) एवढसं कारं चटणी किती खातं? उत्तर- वांगे
- (३) एक हिरवं हिरवं जग, त्याच्यात लाल ढग
आणि काळी काळी माणसं? उत्तर-कलिंगड
- (४) हिरवा मुकुट डोक्यावर, जांभळा झगा अंगावर
उत्तर - वांगे

विनोद :

माणसाच्या मनावरील कंटाळा, थकवा, मळभघालवण्यासाठी विनोद हे प्रभावी असून आहे. आचार्य प्र. के. अत्रे, पु. ल. देशपांडे, द. मा. मिरासदार, व. पु. काळे, वामन होवाळ, शंकर पाटील, संजय करमरकर ग्रामीण कथाकार अप्पासाहेब खोत, बाबासाहेब परीट, अशोक कुंभार, शांतीनाथ मांगले, जयवंत आवटी अशी कितीतरी नावे घेता येतील, जे विनोदी कथाकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. परिपाठाच्या वेळी मुले विनोद सांगून शिक्षकांबरोबर विद्यार्थ्यांना खळखळून हसवतात व वातावरण प्रफुल्लित, प्रसन्न करतात. उत्तम विनोदाची पेरणी करतात. मुलांचे व्यक्तिमत्त्व घडण्यासाठी त्यांच्याकडे निराशा, नकारात्मकता असून चालत नाही, तर हसता-खेळता विनोदी स्वभावही असावा लागतो. जो माणसे जोडण्यासाठी उपयोगी पढू शकतो. या परिपाठाच्या विनोद या संकल्पनेतूनच एक तासाचा 'थोडसं हसूया, जीवन सुंदर करूया' असा विनोदी कार्यक्रम शाळेमध्ये सादर केला. त्याला सर्वांनी उत्सृत अशी दाद दिली व परिपाठाचा हेतू साध्य होतोय, याचे समाधान सर्वांच्या चेहऱ्यावर पाहायला मिळाले.

आभार :

थेंबा थेंबाने तलाव भरतो
हाताहाताने कार्यक्रम फुलतो
जेथे जेथे आहेत या कार्यक्रमाचे शिल्पकार
तेव्हा मानलेच पाहिजे त्यांचेही आभार
परिपाठाच्या सादरीकरणात ज्या मुलांनी सहभाग

घेतला, त्या सर्वांचे आभार मानणे उचित ठरते. त्यावेळी ती जबाबदारी एका मुलावरती आलेली असते व ती तो निश्चितपणे चांगल्या प्रकारे पार पाडतो. कमी शब्दांत आभार कसे मानायचे याचा अचूक वेध आमच्या विद्यालयातील विद्यार्थी घेत असतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांत कौटुंबिक, सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रातसुदूर एखाद्या व्यक्तीने आपणाला सहकार्य केले, तर त्यांचे आभार आपणच मानले पाहिजे याची जाणीव निर्माण होईल.

सूत्रसंचालक/निवेदक :

ज्याप्रमाणे कार्यक्रमाचे यश-अपयश हे खास करून त्या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन कोण करणार आहे यावरती अवलंबून असते. निवेदकाचे अवांतर वाचन, चौफेर निरीक्षण, पाठांतर, समयसूचकताही महत्त्वाची असते. शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय कार्यक्रमाचे निवेदन करताना निवेदक ज्या पद्धतीने तयारी करतो. त्या पद्धतीने परिपाठाचे सादरीकरण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांमधूनच एक निवेदक तयार होतो. तो उत्तमरीतीने त्या परिपाठाचे सूत्रसंचालन करतो.

आज एखाद्या थोर पुरुषाच्या जयंती, पुण्यतिथीच्या कार्यक्रमाची जबाबदारी मुलांकडे जर दिली, तर त्यांचे उत्तम असे नियोजन करून त्यांचे उत्कृष्ट निवेदन करतात व कार्यक्रम यशस्वी ठरतो. आज महाराष्ट्रात अनेक व्यावसायिक निवेदक आहेत. या क्षेत्रामध्येसुदूर मुले उत्तमरीत्या करिअर करू शकतात. आपला व्यवसाय, नोकरी सांभाळत ही निवेदकाची कलासुदूर सांभाळता येऊ शकते व आपले व्यक्तिमत्त्व निश्चित बहरू शकते.

'परिपाठातून व्यक्तिमत्त्व विकास' या उपक्रमातून निश्चितच मुलांचा चांगल्याप्रकारे व्यक्तिमत्त्वविकास घडू शकतो. आत्मविश्वास, सभाधीटपणा, शांत, संयमी वृत्ती, निरीक्षण, चिंतनशीलता, हजरजबाबीपणा इत्यादी व्यक्तिमत्त्वाच्या पैलूंचा विकास होऊ शकेल, असे मला वाटते.

मुख्यपृष्ठ वाचन

डॉ. सुजाता शेणर्ड
९०११०१७९९६

नवीन पुस्तक हातात घेतल्यावर वाचक प्रथम त्याच्या मुख्यपृष्ठावरून नजर फिरवतो. नंतर त्या मुख्यपृष्ठाचे बारकाईने अवलोकन करतो. मुख्यपृष्ठ जर बोलके असेल तर ते पुस्तकाचे अंतरंग आपल्याला उलगडून दाखवते. चित्रकार पुस्तकाच्या आशयावरून मुख्यपृष्ठ रेखाटतात. वाचकाला वाचायला प्रवृत्त करणारी मुख्यपृष्ठ या सुंदर कलाकृतीच असतात, असे सांगणारा हा लेख.

साहित्य आणि समाज यांचा अन्योन्य संबंध असतो. समाजाचं प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असतं. हे साहित्य आपल्या हातात येतं ते पुस्तकांच्या रूपातून. पुस्तक हातात आलं की मन भरून जातं ते त्याच्या वासातून, स्पर्शातून, डोळ्यांना सुखावणाऱ्या मुख्यपृष्ठावरील रंगातून, कानाला ऐकू येणाऱ्या पानांच्या फडफडीतून आणि आस्वादाच्या असोशीतून. पुस्तक असं पंचेद्रियांना खुलवत मनात घर करतं. मुख्यपृष्ठ तर त्याच्या बहिरंगाच्या आत लपलेलं अंतरंग आपल्याला उलगडून दाखवत असतं. या मुख्यपृष्ठीय स्तरावरून पुस्तकातील लेखनस्वभावाचं यथार्थ दर्शन वाचकाला गवसत जातं, नव्हे गवसलं पाहिजे. आनंद यादव

यांच्या झोंबी या आत्मचरित्रात्मक काढंबरीचं उदाहरण पाहा.

मुख्यपृष्ठकार : चंद्रमोहन कुलकर्णी

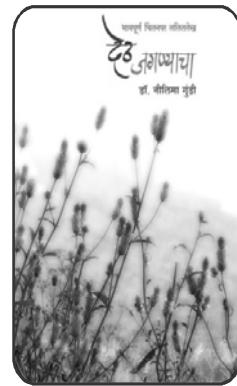
यातून सार्थपणे दाखवला आहे.

आशयानुरूप आकर्षक, नावीन्यपूर्ण, कलात्मक आणि वाचकाला वाचायला प्रवृत्त करणारी मुख्यपृष्ठं म्हणजे सुंदर कलाकृती असतात. त्यांचं असणं आणि दिसणं दोन्हीही महत्त्वाचं असतं. उदाहरणं द्यायची तर पाहा:

आकर्षक मुख्यपृष्ठ

नावीन्यपूर्ण मुख्यपृष्ठ

कलात्मक मुख्यपृष्ठ

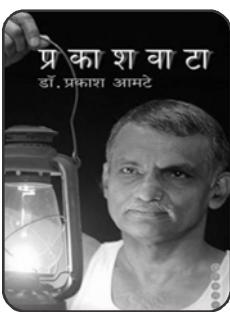

वाचकाला वाचायला प्रवृत्त करणारी मुख्यपृष्ठे

मुख्यपृष्ठकार : शाम देशपांडे

ज्येष्ठ सामाजिक

कार्यकर्ते प्रकाश आमटे यांचे आत्मचरित्र. हेमलकसा या आदिवासी परिसराचा कायापालट करणारा प्रकाशदूत, कंदील हातात धरून वाट दाखवणारा पथदर्शक आणि सामान्य राहणीमान असणारा उत्कट कार्यकर्ता. ही सारी वैशिष्ट्ये या मुख्यपृष्ठातून दिसतात.

मुख्यपृष्ठकार: मीरा सहस्रबुद्धे

निसर्गकवी ना. धों. महानोर यांचा पहिला काव्यसंग्रह. रान, झाड, महानोरांना असलेलं जांभळ्या व हिरव्या रंगाचं आकर्षण याबरोबरच अक्षरलेखनातून जाणवणारं रानाचं रंगडंपण यातून दिसते.

मुख्यपृष्ठकार: श्रीकांत लाड

कामगार जीवनाचं चित्रण करणारी, ही कविता कामगाराचा काळा, रापलेला चेहरा दाखवून आतील कवितांची आशयघनता स्पष्ट

करतो. ‘कामगार’ हा तळपती तलवार आहे, हे नारायण सुर्वे यांचं या संग्रहाचं सूत्रही दर्शवतो.

ही मुख्यपृष्ठ वाचकाला अंतरंगाकडे खेचून नेतात. चांगल्या मुख्यपृष्ठांमुळं वाचकांच्या अभिरुचीलाही वळण लागतं व पुस्तकालाही दज्ज प्राप्त होतो. मुख्यपृष्ठाचं डोळस वाचन ही एक विचारशील प्रक्रियाच आहे. मुख्यपृष्ठावरील रसपरिपोष रसिकांनी जाणून, समजून घ्यायचा असतो. कधी कधी पुस्तकाचं नावच पुस्तकाचं व्यक्तिमत्त्व घेऊन येत असतं. व्यक्तिमत्त्वाला जसे बहुआयाम असतात, तसे पुस्तकाच्या मुख्यपृष्ठालाही असतात. उदाहरण घ्यायचं तर,

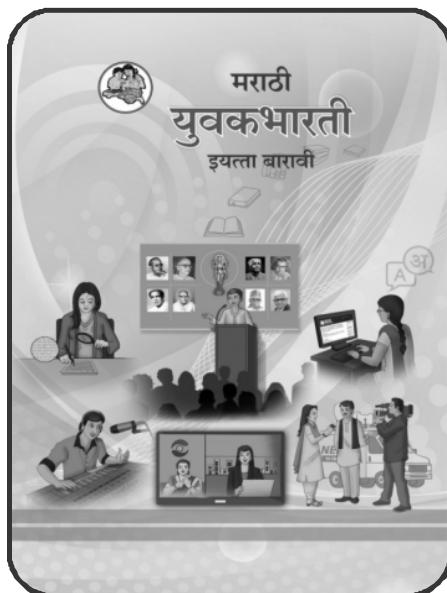
मुख्यपृष्ठकार : गिरीश सहस्रबुद्धे

विश्वास नांगरे पाटील या लेखकाचे व आय.पी.एस अधिकाऱ्याचे हे आत्मकथन. देशासाठी लढण्याची तयारी, पोलिसाची वर्दी, तिरंग्याचे रंग, पोलिसाची काठी आणि हिंदीतील शीर्षक

यामुळे हे मुख्यपृष्ठच अनेक आयाम दर्शविते.

मुख्यपृष्ठाचा विचार असा विविध अंगांनी करता येतो. मुख्यपृष्ठकार त्याच्या प्रतिभेचे व कल्पनाशक्तीचे रंग त्यात भरत असतो. मुख्यपृष्ठवाचन ही एक बौद्धिक संपदा आहे. बारावीचे मुख्यपृष्ठही त्याला अपवाद नाही.

मुख्यपृष्ठकार : विवेकानंद पाटील –

वैशिष्ट्ये :

१. साहित्य, कला व तंत्रज्ञान यांचा संगम
२. ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेत्यांची छायाचित्रे व वाग्देवीची प्रतिमा
३. बालभारतीचा लोगो

ज्ञानपीठ पुरस्काराविषयी थोडंसं –

भारताचा कोणताही नागरिक, भारतीय संविधानाच्या आठव्या अनुसूचीत नमूद केलेल्या

भाषांपैकी कोणत्याही भाषेत लेखन करणाऱ्या एका साहित्यिकाला दरवर्षी हा पुरस्कार देण्यात येतो. प्रकाशित होऊन कमीतकमी पाच वर्षे झालेल्या पुस्तकांचाच पुरस्कारासाठी विचार होतो. ज्या भाषेसाठी हा पुरस्कार दिला गेला असेल, त्याच्या पुढील तीन वर्षे त्या भाषेचा पुरस्कारासाठी विचार केला जात नाही. १९६५ पासून या पुरस्काराला सुरुवात झाली. २९ डिसेंबर १९६५ मध्ये पहिला ज्ञानपीठ पुरस्कार मल्याळम् कवी श्री. गोविंद शंकर कुरुप यांच्या 'ओडोक्कुघल' (बासरी) या काव्यकृतीला मिळाला. ज्ञानपीठ पुरस्कारात 'पुरस्कार-पत्र', 'वाग्देवीची प्रतिमा' आणि 'काही लाख रुपयांचा धनादेश' यांचा समावेश असतो.

ज्ञानपीठ पुरस्कारात दिली जाणारी वाग्देवीची प्रतिमा ही माळवा प्रांतातील धार येथील सरस्वती मंदिरातील आहे. या सरस्वती मंदिराची निर्मिती राजा भोज याने इ.स. १३०५ मध्ये केली होती.

**पाठ्यपुस्तकातील आठ ज्ञानपीठ पुरस्कार
विजेत्यांचा परिचय -**

१. ताराशंकर बंदोपाध्याय

बंगाली साहित्यिक.
१९५६ मध्ये ‘आरोग्यनिकेतनला’ साहित्य अकादमीचा पुरस्कार, १९६७ मध्ये १९२५-५९ या

कालखंडातील सर्वोत्कृष्ट साहित्यकृती म्हणून ‘गणदेवता’ या कांदंबरीस भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार. भारत सरकारने त्यांना १९६२ मध्ये ‘पद्मश्री’ व १९६८ मध्ये ‘पद्मभूषण’ देऊन गौरविले.

२. उमाशंकर जोशी.

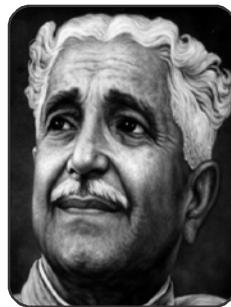
गुजराती साहित्यिक. १९३४

मध्ये ‘गंगोत्री’ कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला. या संग्रहाला गुजरातचा सर्वोच्च साहित्य पुरस्कार ‘रंजीतराम सुवर्णचंद्रक’ प्राप्त झाला.

१९३५-१९६० या काळातील सर्वोत्कृष्ट साहित्य म्हणून त्यांच्या ‘निशीथ’ (१९३९) या काव्यसंग्रहाला ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळाला. १९६७ साली हा पुरस्कार एकाचवेळी जोशी व कन्ड साहित्यिक कु. वै. पुट्टप्पा या दोघांना देण्यात आला.

३. के. वै. पुट्टप्पा.

कन्ड साहित्यिक. ‘कुवेंपु’ या टोपणनावाने त्यांनी लेखन केले. १९५८ मध्ये त्यांना ‘पद्मभूषण’ पुरस्कार तर महाकाव्य ‘श्रीरामायण दर्शनम्’ला १९६७ मध्ये ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळाला.

४. सुमित्रानन्दन पंत.

हिंदी साहित्यिक १९६१ मध्ये ‘पद्मभूषण’, १९६८ मध्ये ‘ज्ञानपीठ’ व साहित्य अकादमी. ‘चिंदंबरा’ या काव्यसंग्रहाला ज्ञानपीठ.

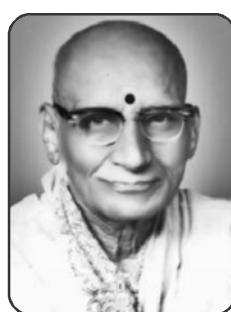
५. फिराक गोरखपुरी

उर्दू साहित्यिक - ‘गुले - नम्मा’साठी साहित्य अकादमी १९६८ मध्ये ‘ज्ञानपीठ’ पुरस्कार आणि ‘सोवियत लँड नेहरू’ पुरस्काराने सन्मानित. ‘पद्मभूषण’ पुरस्कारानेही गौरवांकित.

६. विश्वनाथ सत्यनारायण

तेलुगु साहित्यिक ‘मध्याकरलु’ या काव्य संग्रहासाठी साहित्य ‘अकादमी पुरस्कार.’ ‘श्रीमद रामायण कल्पवृक्षम्’ या

महाकाव्यासाठी ‘ज्ञानपीठ’ पुरस्कार - १९७१ भारत
सरकारकडून १९७० मध्ये ‘पद्मभूषण.’

७. वि. स. खांडेकर

मराठी साहित्यिक. १९६१ मध्ये
त्यांच्या ‘ययाति’ ह्या काढंबरीस
महाराष्ट्र सरकारने काढंबरी
विभागाचे पहिले पारितोषिक
दिले. ह्या काढंबरीस ह्याच वर्षी
साहित्य अकादमीचे पारितोषिक मिळाले. १९७४
साली ज्ञानपीठ या काढंबरीस. १९६८ मध्ये ‘पद्मभूषण’
पुरस्कार.

८. अमिताव घोष -

इंग्रजी साहित्यिक. २०१८
मध्ये इंग्रजी साहित्यातील
कसदार लेखनाबद्दल ज्ञानपीठ
पुरस्कार. साहित्य अकादमी व
पद्मश्री पुरस्कारानेही सन्मानित.

बारावीच्या पाठ्यपुस्तकातून जसा साहित्याचा
आस्वाद घेता येतो, तसा भाषा आणि तुमचं उज्ज्वल
करिअर यांचाही संबंध दिसून येतो. सभाधीटपणे
भाषण किंवा कथाकथन करणारा विद्यार्थी, रेकॉर्डिंग
करून श्राव्य माध्यमावर आपली नाममुद्रा उमटवणारा
युवक यात आपल्याला दिसतो. मुलाखतीच्या व
बातम्यांच्या स्वरूपात पडदा व्यापून टाकणारी युवती
तिच्या करिअरबद्दल जागरूक असलेली दिसते.
लिखित मजकूर सूक्ष्मपणे न्याहाळून त्यातील त्रुटी

शोधणारी व त्याचवेळी संगणकावर काम करणारी
युवती आपल्याला ‘तंत्रस्नेही’ व्हा म्हणून प्रोत्साहन
देताना दिसते. या सांच्यांचा समान धागा भाषा आहे.
क्षेत्र कोणतंही असू दे, अभिव्यक्ती ही फक्त
भाषेतूनच होत असते. चांगली भाषा लिहिता आणि
बोलता येणं गरजेचं आहे. प्राचीन ते आधुनिक असा
हा बांधलेला सेतू निश्चितच आनंददायी आहे.
मुखपृष्ठ हे प्रवेशद्वार असतं, आतल्या मोठ्या
दालनाचं. हे द्वार समजून घेतलं की दालनही आपलं
आणि त्यावरचं नक्षीकामही.

पुस्तकाला जसं मुखपृष्ठ असतं तसं मलपृष्ठही
(मागचे पान) असतं. आपल्या पाठ्यपुस्तकाच्या
मलपृष्ठावर काळाचा मोठ पट शिलालेख, ताम्रपट,
पोथी, टाईपरायटर आणि संगणक यांबरोबरच दौत,
टाक, पेन या प्रतिमांमधून दाखवला आहे. काळाचं
परिवर्तन आणि त्यात अनुस्यूत असलेल्या मानवी
जीवनशैलीचंही परिवर्तन यात जाणवतं. विविध भाषांची
लिपी (मराठी, हिंदी, गुजराती, बंगाली, तेलुगु,
कन्नड, उर्दू, सिंधी) दाखवून भाषा भगिनींबरोबरच
अनेक भाषा शिका हा संदेशाही यातून दिसतो.
आपल्या देशाची बहुविधतेतून एकता, राष्ट्रीय एकात्मता
सूचित केली आहे.

गाभाघटक, नैतिकमूल्ये आणि जीवनकौशल्ये
यांचा समावेश असलेलं पुस्तक शैक्षणिक विकासाबरोबर
सर्वांगीण विकासही करेल यात शंका नाही.

तत्त्वज्ञान पाठ्यपुस्तक (इयत्ता बारावी)

तनुजा येलाले

① ९७६२१८७८३०

बारावी तत्त्वज्ञान या विषयाच्या पाठ्यपुस्तकात तत्त्वज्ञानाच्या सत्तामीमांसा, ज्ञानमीमांसा व नीतिमीमांसा या तीन शाखांचा सखोल अभ्यास विद्यार्थी करणार आहेत. या पाठ्यपुस्तकात एकूण सात पाठ आहेत. प्रत्येक पाठ हा तीन भागात विभागला आहे. पहिला भाग हा भारतीय तत्त्वज्ञानातील सिद्धांत स्पष्ट करणारा तर दुसरा भाग हा पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील सिद्धांत स्पष्ट करणारा आहे. प्रत्येक पाठाच्या तिसऱ्या भागात सद्यस्थितीतील विज्ञान-तंत्रज्ञानाने मानवासमोर ज्या समस्या निर्माण केल्या आहेत, त्यांचा सांधा तत्त्वचिंतनाशी जोडला जावा, या उद्देशाने मांडला आहे, त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भावी जीवनातील समस्या सोडवताना तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाचा उपयोग होईल. विश्वात घडणाऱ्या सर्व घटनांमध्ये जो कार्यकारण संबंध आहे आणि त्या संदर्भात तत्त्वज्ञानात केलेला जो 'कारणता' हा विचार आहे, याचे विश्लेषण या पुस्तकात दिले आहे. सर्वच पाठांमध्ये अनुषंगिक चित्रे आणि आकृत्यांची रचना केली आहे, त्यामुळे हे पुस्तक विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरले आहे.

आपल्या दैनंदिन जीवनातील अनुभवांच्या आधारे स्वविषयक आणि विश्वाच्या अस्तित्वाशी निगडित विविध प्रश्नांची उकल तत्त्वचिंतनाच्या साहाय्याने करता येते, याची जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करण्यास साहाय्य करणे हे ११ वीच्या पाठ्यपुस्तकाचे उद्दिष्ट होते. ही जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये

निर्माण व्हावी यासाठी आपण सातत्याने प्रयत्नशील असतोच. ११ वी मध्ये विषयाशी ओळख झाल्यानंतर तत्त्वज्ञान हा विषय अधिक विस्ताराने अभ्यासण्याची विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा निश्चितच वाढीस लागलेली असणार. विद्यार्थ्यांची ही ज्ञानलालसा वाढीस लागावी, विद्यार्थ्यांमध्ये तत्त्वचिंतनाची आवड निर्माण व्हावी, तसेच त्यांची जीवनविषयक दृष्टी साकल्याने विकसित व्हावी, हाच हेतू मनात ठेवून १२ वी इयत्तेच्या पाठ्यपुस्तकाची योजना आणि रचना केली गेली आहे. एका परीने हा ११ वीच्या पाठ्यपुस्तकाचा विस्तार आहे असे म्हणता येईल. ११ वीमध्ये विद्यार्थ्यांची तत्त्वज्ञान या विषयाशी आणि या विषयातील महत्त्वाच्या शाखांशी तोंडओळख झाली. १२ वीमध्ये तत्त्वज्ञानाच्या प्रमुख शाखांचा तत्त्वज्ञानातील मुख्य संकल्पना, समस्या आणि सिद्धांताचा सविस्तर अभ्यास करता यावा, या दृष्टीने पाठांची रचना करण्यात आली आहे.

पाठ्यपुस्तकातील आशय आणि पाठ्यपुस्तकाचा अनुबंध या अनुषंगाने पाठ्यपुस्तक पाहिले असता आपल्या असे लक्षात येते, की पाठ्यपुस्तकात एकूण सात पाठ आहेत. पहिल्या सहा पाठांची रचना करताना तत्त्वज्ञानाच्या प्रमुख शाखांचा विचार केलेला आहे. भारतीय शैक्षणिक क्षेत्रात तत्त्वज्ञान विषयाचा अभ्यास करताना प्रत्येक तात्त्विक समस्या ढोबळमानाने भारतीय आणि पाश्चात्य परिप्रेक्षात अभ्यासली जाते. हे लक्षात घेऊन तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाची ही दृष्टी विद्यार्थ्यांना सुरुवातीपासूनच प्राप्त व्हावी, यासाठी प्रत्येक पाठ तीन भागांत विभागला गेला आहे. त्या त्या पाठाचा पहिला भाग भारतीय तत्त्वज्ञानातील सिद्धांत, दुसरा भाग पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील सिद्धांत स्पष्ट करणारा आहे. प्रत्येक पाठाचा तिसरा भाग सद्यस्थितीतील विज्ञान तंत्रज्ञानाने

मानवासमोर ज्या समस्या निर्माण केल्या आहेत, त्यांचा सांधा तत्त्वचिंतनाशी जोडला जावा आणि भावी जीवन जगत असताना विद्यार्थ्यांना या समस्यांची सोडवणूक करण्यात तत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनाने विशेष लाभ व्हावा, याच उद्देशाने योजलेला आहे. विशेषत्वाने त्या त्या पाठात अभ्यासल्या जाणाऱ्या तात्त्विक समस्येसंदर्भातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन काय असू शकेल, याचा विचार करणारा आहे. पाठांची नावेही अतिशय अभिनव आणि विद्यार्थ्यांच्या मनात पाठांच्या आशयाबाबत उत्सुकता निर्माण करणारी आहेत. इथे पाठांच्या नावांची योजना रूढ पद्धतीने न करता पाठातील तत्त्वज्ञानात्मक समस्या नेमकेपणाने सांगणारी आणि त्याचबरोबर शीर्षकांमधे नावीन्यपूर्णता आणणारी केली आहे.

पाठ्यपुस्तकाच्या रचनेच्या अनुषंगाने पाठ्यपुस्तक पाहिले असता आपल्या असे लक्षात येते, की पहिले तीन पाठ सत्तामीमांसेतील मुख्य तीन समस्यांचा विस्तार करतात. पहिल्या पाठामध्ये विश्वात अस्तित्वात असणाऱ्या सर्व गोर्धंच्या मुळाशी असणाऱ्या अंतिम ‘सत्’चे स्वरूप समजून घेण्यासाठी जे सिद्धांत भारतीय आणि पाश्चात्य परंपरेत मांडले गेले, त्यांतील प्रमुख सिद्धांतांची मांडणी केली आहे. दुसऱ्या पाठामध्ये विश्वात घडणाऱ्या सर्व घटनांमध्ये जो कार्यकारण संबंध आहे आणि त्या संदर्भात तत्त्वज्ञानात केलेला जो ‘कारणता’ विचार आहे, त्याचे विश्लेषण केलेले आहे. इथे या पाठातही भारतीय आणि पाश्चात्य परंपरेत ज्या विविध भूमिका मांडलेल्या आहेत, त्या भूमिकांचा परामर्श घेतलेला आहे. तिसऱ्या पाठामध्ये ‘स्व-विषयक’ आकलनासंबंधाने केल्या गेलेल्या तत्त्वचिंतनाची विद्यार्थ्यांना ओळख करून दिलेली आहे. चौथ्या पाठाची मांडणी भारतीय आणि पाश्चात्य ज्ञानमीमांसेतील मुख्य संकल्पना, तात्त्विक शाखा आणि सिद्धांत यांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना करता यावा यासाठी केली आहे. पाचवा पाठ दैनंदिन जीवनाशी निगडित आणि विद्यार्थ्यांच्या विशेष आवडीचा, नैतिक

समस्यांचा ऊहापोह करणाऱ्या नीतिमीमांसेतील संकल्पना, सिद्धांतांवर आधारलेला आहे. भारतीय परंपरेतील नीतिविचार आणि पाश्चात्य परंपरेतील कर्तव्यवादी - सुखवादी नीतिविचार या पाठात विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठी विचारात घेतलेला आहे.

सत्तामीमांसा, ज्ञानमीमांसा आणि नीतिमीमांसा या तीनही शाखांची विद्यार्थ्यांची तोंडओळख ११ वी मध्ये झाली होती आणि १२ वीमध्ये त्यांचा सखोल अभ्यास विद्यार्थी करतील. २१व्या शतकात विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतांबरोबरच त्यांच्या मानसिक, भावनिक, कलाविषयक क्षमतांचाही विकास झाला पाहिजे, हा शिक्षणक्षेत्रात महत्त्वाचा ठरलेला प्रवाह लक्षात घेऊन आशयाची रचना केलेली आहे. वरील तीन शाखा आणि नीतिशास्त्राप्रमाणेच तत्त्वज्ञानाची नाळ दैनंदिन जीवनाशी जोडणारा आणि विद्यार्थ्यांच्या विश्वाशी विशेष निगडित करणाऱ्या सौंदर्यमीमांसा जी आता कलेचे तत्त्वज्ञान म्हणून ओळखली जाते; त्या शाखेवर आधारित सहाव्या पाठाची योजना केली आहे. बहुतेक सर्व विद्यार्थी, पालक आणि शिक्षकही आता विद्यार्थ्यांच्या जीवन आणि व्यक्तिमत्त्व विकासातील कलेचे महत्त्व मान्य करतात. केवळ बौद्धिक विकासावर भर देण्याने विद्यार्थ्यांची एकांगी जडणघडण होते हे आपण सर्वच जण जाणतो, त्यामुळे कलेच्या तत्त्वज्ञानविषयक पाठाचे विशेष प्रयोजन आपण समजू शकतो. विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या विकासाने मानवासमोर उभ्या केलेल्या समस्या, त्यांची सोडवणूक आणि त्यासंदर्भात तत्त्वज्ञानाचा विचार यांचा ऊहापोह सातव्या पाठात केलेला आहे. यापुढील मानवी जीवन हे विज्ञान - तंत्रज्ञान मुक्त असू शकत नाही आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या समस्यांच्या सोडवणुकीत तत्त्वज्ञान साहाय्यभूत ठरू शकते, त्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांनी विज्ञान - तंत्रज्ञानाचा तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात विचार करणे महत्त्वाचे ठरते.

१२ वीच्या पाठ्यपुस्तकाच्या साहाय्याने तत्त्वज्ञानविषयाचे अध्ययन-अध्यापन करण्यासाठी

पुढील काही मुद्रक्यांच्या अनुषंगाने पाठ्यपुस्तकाची वैशिष्ट्ये समजून घेणे उपयुक्त ठरेल. पाठ्यपुस्तकाची रचना ज्ञानरचनावादी शिक्षण आणि विद्यार्थिकेंद्री कृतिशील अध्यापन यांना आधारभूत मानून केलेली आहे. पाठ्यपुस्तकातील आशय, विविध कृती, दैनंदिन जीवनातील अनुभव आणि इतर स्रोतांमधून मिळणारी माहिती यांच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांना त्यांच्या तत्त्वज्ञानात्मक ज्ञानाची स्वतःसाठी रचना करता यावी, यासाठी उपयुक्त अशी पाठ्यपुस्तकांची रचना आणि मांडणी केलेली आहे. तत्त्वज्ञानात्मक संकल्पना आणि विविध सिद्धांत स्पष्ट करत असताना बोजड भाषा टाळून अतिशय सोपी भाषा वापरण्यावर भर दिलेला आहे. दैनंदिन जीवनातील उदाहरणांच्या मदतीने तात्त्विक संकल्पना अधिक सुलभ आणि समजण्यास सहजसोप्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तत्त्वज्ञानातील समस्या, त्या अनुषंगाने येणाऱ्या संकल्पना आणि ते स्पष्ट करणाऱ्या तात्त्विक चर्चा यांचा वापर २१व्या शतकात जीवन जगत असतानाच्या समस्यांची सोडवणूक करताना करता यावा, अशा प्रकारे पाठांचे लेखन केले आहे.

आशयाच्या अनुषंगाने विविध कृतींची योजना करत असताना वर्गात शिक्षकांसमोर विविध प्रकारचे विद्यार्थी असतात आणि त्यांच्या अध्ययन शैलीही (Learning styles) वेगवेगळ्या असतात याचा विशेषत्वाने विचार केला आहे. विविध बुद्धिमत्ता (Multiple Intelligences) आणि दृश्यात्मक, श्रवणात्मक, कार्यात्मक अध्ययनशैलीच्या मदतीने विद्यार्थ्यांना विविध अध्ययनअनुभव (Learning Experiences) देता यावेत, असा या कृतींद्वारे प्रयत्न केला आहे. पाठ्यपुस्तकात येणाऱ्या विविध कृतींची नावे पाहिली असता हा प्रयत्न आपल्या लक्षात येईल, उदा., चला पाहूया, चला करूया, चला बोलूया, चला ऐकूया इत्यादी. विद्यार्थ्यांचे अवधान आणि अभिरुचीचा विचार करून तत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनाबरोबरच त्यांच्या अंगी विविध कौशल्ये बाणवली जावीत, यासाठी कृती व उपक्रम दिलेले आहेत. जसे काही कृती एकट्याने करण्यासाठी आहेत,

ज्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिगत कौशल्यांचा विकास होईल, तर काही कृती ह्या सहाध्यार्थींसोबत करण्याच्या किंवा गटांमध्ये करण्याच्या आहेत, ज्यामुळे त्यांची सामाजिक, भावनिक कौशल्ये विकसित होण्यास मदत होईल.

पाठ्यपुस्तकामध्ये आशय अधिक नेमकेपणाने आणि स्पष्टपणे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचावा आणि दृश्यात्मक अध्ययनशैलीच्या विद्यार्थ्यांना अध्ययनात रस निर्माण व्हावा, यासाठी विविध चित्रे आणि आकृत्यांचा वापर केलेला आहे. उदा., कलेचे तत्त्वज्ञान या पाठात विविध कलांशी संबंधित चित्रे दिलेली आहेत, तर तिसऱ्या पाठात जैनांच्या जीवाचे वर्गीकरण आकृतीरूपाने दिलेले आहे. हे इथे केवळ उदाहरणार्थ सांगितले आहे. याशिवाय इतरही सर्व पाठांमध्ये आपल्याला आशयाच्या अनुषंगाने चित्रे आणि आकृत्यांची योजना केलेली दिसते. पाठांच्या शेवटी स्वाध्याय देण्यात आलेले आहेत. हे स्वाध्याय बेंजामीन ब्लूम यांनी दिलेल्या ज्ञानात्मक, भावात्मक आणि क्रियात्मक इत्यादी अध्ययन पातळींच्या (Bloom's Taxonomy) चौकटीच्या संदर्भनिच केलेले आहेत. सदर स्वाध्याय सरावासाठी आणि केवळ नमुना तत्त्वावर दिलेले आहेत. सातही पाठांमध्ये मिळून विविध प्रश्नप्रकारांची योजना केलेली आहे.

पाठ्यपुस्तकामध्ये विस्तारभयास्तव काही ठिकाणी तत्त्वचर्चा आटोपत्या घ्याव्या लागलेल्या असल्या तरीही पाठ्यपुस्तक शक्यतो निर्दोष करण्याचा पूर्ण प्रयत्न केलेला आहे; परंतु विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकातून तत्त्वज्ञानाच्या समस्यांचे, त्या संदर्भाने होणाऱ्या तात्त्विक चर्चांचे संपूर्ण आकलन होईलच असा दावा आपल्याला करता येणार नाही, त्यामुळे अध्यापन करत असताना शिक्षकांनी पाठ्यपुस्तकाबरोबरच वर्तमानपत्रे आणि अवांतर वाचन, माहितीपट, ध्वनिफिती, चित्रपट, आंतरजालावरील अधिकृत व विश्वसनीय संकेतस्थळे यांचा उपयोग अधिक चांगले अध्ययन होण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी करावा यासाठी त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.

मराठी विषयाचा अभ्यास-कृतिपत्रिका

मीनल भोळे

① ९९६९०५३७७७

भाषा विषयाचा अभ्यास हा पुष्कळदा साहित्यिक अंगानेच अधिक केला जातो, तो भाषिक अंगाने झाला पाहिजे. भाषेच्या पाठ्यपुस्तकात विविध साहित्यप्रकारातील वेचे दिलेले असतात. कविता, कथा, निबंध, नाट्यउतारा, प्रवासवर्णन इ. वेच्यांतून त्या त्या कवींची, लेखकांची मते, विचार, कल्पना असतात. पाठाखाली दिलेले प्रश्न केवळ आशयनिष्ठ असतील तर, विद्यार्थ्यांच्या स्वमताला स्थान नसते, म्हणून प्रश्नाच्या उत्तरामध्ये विद्यार्थ्यांना कवी-लेखक काय म्हणतात, यापेक्षा त्यांना स्वतःला काय वाटतं, हे सांगता आलं पाहिजे. यातून विद्यार्थ्यांच्या भाषिक विकास होण्यास मदत होते. या दृष्टीने नवीन अभ्यासक्रमानुसार ‘कृतिपत्रिकेची’ संकल्पना पुढे आली आहे. यात विद्यार्थ्यांना स्वमत मांडण्याची संधी आहे. प्रस्तुत लेखात विद्यार्थ्यांनी भाषेचा अभ्यास करावा, कृतिपत्रिका कशी सोडवावी, याबाबत छान मार्गदर्शन केले आहे.

नमस्कार. बाल मित्रांनो, कसे आहात? मजेत ना? घरात आहात, सुरक्षित आहात. विद्यार्थी मित्रांनो, सध्याची परिस्थिती अतिशय बिकट आहे आणि अशा या बिकट परिस्थितीतून आपल्याला बाहेर पडायचे आहे, मार्गक्रमण करायचे आहे, त्यासाठी आपल्याला थोडीशी मेहनत घ्यायची आहे. आपले शिक्षक आपल्यासाठी इतकी मेहनत घेतात, तर आपणही आपल्या स्वतःसाठी मेहनत घ्यायला

काय हरकत आहे? बघा, तुम्हाला या ठिकाणी खूप काही ताण देणार नाहीये. जे काही आपण करणार आहेत, त्यातून तुमचाच फायदा होणार आहे आणि घरी बसूनही तुम्ही किती छान अभ्यास करू शकता, हे तुम्हाला स्वतःला कळेल व तुमच्यात आत्मविश्वास निर्माण होईल. आज खरं तर मी तुमच्याशी गप्पा मारणार आहे. विद्यार्थी मित्रांनो, कृतिपत्रिकेच्या माध्यमातून आता आपल्याला खूप पाठांतर किंवा घोकंपट्टी न करता व्यक्त व्हायचे आहे आणि तेही आपल्या पद्धतीने! गद्य पाठांच्या अनुषंगाने बरंच काही शिकायचं आहे. कवी व लेखकाचा विचार आणि कल्पना शिक्षक तुम्हाला सांगणार आहेत. शिक्षक या ठिकाणी जे सांगणार आहेत, ते नीट समजून घेऊन तुम्हाला व्यक्त व्हायचं आहे. कृतिपत्रिकेत तुम्ही तुमचा विचार मांडणार आहात. हे खूप महत्त्वाचे आहे.

पूर्वी प्रश्नपत्रिकेत पाठाच्या आशयाला खूप महत्त्व होते. त्याच्यामुळे भरपूर पाठांतर, घोकंपट्टी करावी लागायची. तिथे काही आपला स्वतःचा विचार मांडण्याची आपल्याला संधीच नव्हती; कारण जे लेखकाने सांगितले, जे कवीने सांगितले तेच उत्तरामधून व्यक्त करणे अपेक्षित होतं; पण आता मात्र तसं नाहीये, आता आपल्याला कवितेतील/पाठातील विचार कसा उमजला, कसा समजला, कसा भावला तो आपल्या भाषेतून व्यक्त करायचा आहे. पूर्वी परीक्षकांना, शिक्षकांना पाठात जे आहे, तेच विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षित असायचे; पण आता मात्र हे सगळं बदललं आहे. इथे तुम्हाला स्वतंत्रपणे व्यक्त होण्याची संधी

दिली आहे. पाठाच्या आधाराने स्वमत लिहायचे आहे. स्वमत म्हणजे स्वतःचे मत. कधी कधी आपल्याला लेखकाचं मत पटलेलं नसतं. अशा वेळी आपल्याला आपलं मत मांडता आलं पाहिजे. लेखकाचंच मत आपल्याला लिहिलं पाहिजे, असं नाही. विद्यार्थी त्यांना शिक्षकांनी जे उत्तर लिहून दिलेले आहे, तेच उत्तर जसेच्या तसे पाठ करतात आणि लिहितात; परंतु आता आपल्याला पाठ समजून घेऊन त्या उत्तरामध्ये आपलेही विचार व्यक्त करता आले पाहिजेत; कारण पाठ केलेले उत्तर लिहिताना एखादा शब्द जर आठवला नाही, तर संपूर्ण उत्तर चुकतं आणि मग अशा वेळी काय करावं ते सुचत नाही, त्यामुळे पाठ समजून घेऊन व्यक्त होणं, आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचं प्रतिबिंब आपल्या या उत्तरामध्ये दिसणं, हे फार महत्त्वाचे आहे. आपल्या अभिव्यक्तीला येथे खूप महत्त्वाचं स्थान आहे. यासाठी तीन गोष्टी मी तुम्हाला सांगणार आहे, खूप महत्त्वाच्या आहेत, नीट लक्ष देऊन ऐका.

(१) पहिली गोष्ट म्हणजे आपल्याला व्यक्त व्हायचं असेल, स्वमत लिहायचं असेल, तर त्यासाठी शिक्षक जेव्हा वर्गात पाठाचे विवेचन करीत असतात, त्यावेळेस लेखकाचा विचार त्यांच्या तोंडून आपण ऐकत असतो. तो आपल्याला नीट ऐकायला पाहिजे, जर आपण ते नीट लक्षपूर्वक ऐकलं तर आपलं आकलन चांगलं होतं. पाठाचे आकलन चांगले व्हायचे असेल, तर त्याच्यासाठी पाठांतर हा कधीच पर्याय नसतो. आकलन चांगले होणे म्हणजे पाठ अधिक चांगल्या रीतीने समजून घेणे. शिक्षक विवेचन करीत असताना आपण लक्षपूर्वक ऐकले पाहिजे, ही पहिली गोष्ट आपल्याला करता आली पाहिजे. लेखकाला जे म्हणायचं आहे, ते शिक्षकांनी कसे स्पष्ट केले आहे, ते जर नीट ऐकलं, तर ते आपल्याला

कृतिपत्रिका सोडवताना स्पष्ट करता येईल, तेव्हा काळजीपूर्वक ऐकण ही पहिली पायरी.

(२) आता दुसरी पायरी. ज्या दिवशी आपल्या शिक्षकांनी पाठाचे विवेचन केलेलं असतं, त्याच दिवशी आपण घरी गेल्यानंतर संध्याकाळी तो पाठ फक्त वाचून काढायचा. वाचताना शिक्षकांनी काही उदाहरणे, दाखले, दृष्टान्त देऊन जे काही विवेचन केलेले असते, ते विवेचन आपल्याला झटकन आठवते. तो पाठ आपल्याला अतिशय चांगल्या पद्धतीने स्मरणात राहतो. तुम्ही दोन दिवसांनंतर तो पाठ वाचायला घेतला, तर त्याचा तुम्हाला फायदा होणार नाही. त्याच दिवशी आपण वाचायला घेतलं, पाठाचं दृढीकरण होते. आपल्याला नुसतं वाचन नाही करायचे मित्रांनो, तर आपल्याला वाचताना ते समजून घेऊन वाचायचे आहे. कसे तर आपल्याला शिक्षकांनी हे शिकवताना काय काय उदाहरणे दिली होती, काय विवेचन केलं, कसे स्पष्टीकरण केले हे सगळं आठवून समजून वाचतो, तेव्हा ते चांगलं लक्षात राहते.

(३) मित्रांनो, आता तिसरी पायरी ही फार महत्त्वाची आहे. आपण पाठाचे पूर्ण विवेचन ऐकले, लेखकाचा, कविचा विचार शिक्षकांच्या तोंडून ऐकला, तो समजून घेतला, घरी येऊन आपण वाचन केले. आता आपल्याला समजलेल्या पाठाचा सारांश आपल्या शब्दांत लिहून काढायचा, फक्त १० वाक्यांत. एका धड्यावर जास्तीत जास्त दहा वाक्ये. कुठेही बघून लिहायचं नाही. आपण सारांशलेखन कसे करतो अगदी तसे! एक वही त्याच्यासाठी आपल्याला बनवायची आहे, वरती पाठाचे नाव किंवा कवितेचे नाव लिहायचे आणि त्याच्या खाली फक्त दहा ओळी लिहून ठेवायच्या. ही झाली आपली तिसरी पायरी.

मुलांनो, अशा पद्धतीने जर तुम्हाला अभ्यास

करण्याची सवय लागली ना तर ती तुम्हाला परीक्षेच्या दृष्टिकोनातून खूप सोपी आणि फायदेशीर ठरेल; कारण या सवयीमुळे हव्हूहव्हू तुम्ही स्वतःचा विचार व्यक्त करायला लागाल. तुम्हाला तशी सवय लागेल. आपल्याला शिक्षकांनी तो पाठ समजावून सांगताना वाक्प्रचार सांगितलेले असतात, त्याचा जाता जाता वाक्यात उपयोग करून दिलेला असतो, काही दृष्टान्त दिलेले असतात, काही पारिभाषिक शब्दांची माहिती दिलेली असते, एखादे रूपक, प्रतिमा, प्रतीकांचा वापर सांगितलेला असतो, लेखनाची वैशिष्ट्ये सांगितलेली असतात. त्याच दिवशी जर आपण पाठाचे वाचन केले, तर आपल्याला हे सगळे आठवते आणि ते सगळे आपल्याला नमूदही करता येते आणि अशी अभ्यासाची, मनन करण्याची सवय आपल्याला स्वतःला लावून घ्यायची आहे. शिक्षकांनी सांगितलेला विचार आणि तो समजून घेऊन आपण केलेला विचार हा वेगळा असू शकतो, तो आपण नमूद करून ठेवायचा आहे, आपल्या दहा वाक्यांमध्ये. याचे एक उत्तम उदाहरण मी तुम्हाला सांगते. आत्ता सध्या टाळेबंदीच्या काळामध्ये महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या अध्यापक मंडळातील व्याख्यानात ते ऐकताना आणि तेथे येणाऱ्या बन्याचशा लेखकांना आणि कवींना समजून घेताना खूप मजा आली, ‘मनक्या पेरेन लागा’ ही कविता पाठ्यपुस्तकांमध्ये आहे. त्याचे कवी वीरा राठोड सर यांच्याशी बोलताना मी सहज म्हटलं, “सर, अख्ख्या विश्वातील मानवता, जिथे जिथे माणूस आहे, तिथे तिथे या कवितेची पोच जाते, अशी ही आपली कविता आहे. ते म्हणाले, की ‘मी असा विचार केला नव्हता. मला एकदा एका मुलाने असं विचारलं होतं, की नवीन झाड येण्यासाठी आपण जसं बी पेरतो, तशीच माणसंसुद्धा पेरायची,

असंच सांगितलं आहे ना, या कवितेमध्ये.’ बघा, मुलंसुद्धा खूप सुंदर, छान विचार मांडतात. बन्याच वेळा तुम्हा विद्यार्थ्यांकडून आम्हाला खूप काही शिकायला मिळते. कधीकधी आमचा विचार करण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असतो. लेखक, कवीचा वेगळा असतो आणि तुमचा एक विचार वेगळा असतो. तो चुकीचा की बरोबर हे मी म्हणणार नाही, पण तुमचा तो स्वतःचा विचार असतो आणि तुमचं स्वतःचं मत असल्यामुळे त्याचा मानसन्मान करणं, हे माझं कर्तव्य समजते; कारण तेच अपेक्षित आहे. ते लेखन करणे, हे महत्त्वाचे आहे. मी तुम्हाला गृहपाठात पाठाखालच्या किंवा कवितेखालच्या कृती करा असं सांगणारच नाही. स्वमत लिहून आणा असेही सांगणार नाही; कारण हा जो १० ओळींचा सारांश तुम्ही लिहिणार आहात ना समजून घेऊन, त्यातच तुमच्या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरे दडलेली असतात. मला खात्री आहे, त्यावर आधारित कोणतीही कृती आली, तरी तुम्ही ती सोडवू शकाल. परीक्षेला जाताना फक्त या लेखनावर एक नजर टाकायची. अशाप्रकारे अभ्यास केला पाहिजे. अध्ययन केले पाहिजे. बघा, आहे की नाही सोपं. स्थूलवाचनासाठी मात्र तुम्हाला परीक्षेत परिच्छेद दिला जात नाही. त्यासाठी मात्र मी तुम्हाला एक गोष्ट सांगणार आहे, की स्थूलवाचनाच्या पाठाखालील पाठ्यपुस्तकातील दिलेल्या तेबळ्याच कृती तुम्ही करण्याचा प्रयत्न करा.

व्याकरण

व्याकरणाचा अभ्यास करताना मात्र इथे आपल्याला थोड्याशा अधिक अभ्यासाची गरज पडते बरं का! कारण समास कोणता आहे, त्या समासाचा प्रकार कोणता आहे, त्याची लक्षणे काय आहेत, त्याची वैशिष्ट्ये काय आहेत, ही आपल्याला

समजली तरच त्या ठिकाणी व्याकरणाचा तो प्रश्न आपल्याला सोडवता येतो, तसेच पारिभाषिक शब्द जे आहेत, त्या पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ तिथेसुदृधा आपल्याला थोडं लक्ष दिलं, तर आपल्याला हा व्याकरणाचा भागसुदृधा चांगल्या पद्धतीने सोडवता येईल. यातून आपल्याला भाषाअभ्यास व व्याकरण हे सोडवता येते.

उपयोजित लेखन

आता उपयोजित लेखन मात्र हा सगळ्यांत महत्त्वाचा भाग आहे; कारण जास्त गुणांचा हा भाग आहे. याच्यामध्ये प्रश्न पाचवा ‘अ’ मध्ये पहिलीच कृती असते. ती म्हणजे पत्रलेखन, आता पत्रलेखन कधी औपचारिक असतं, कधी अनौपचारिक असतं आणि नववीपर्यंत आपण पारंपरिक पत्रलेखन केलेले आहे; परंतु आता मात्र आपल्याला इमेल वर आधारित असं पत्रलेखन करायचे आहे आणि म्हणून त्या पत्रलेखनाचा भरपूर सराव आपल्याला झाला पाहिजे. मागणी पत्र असेल. विनंती पत्र असेल, विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांनी दिलेल्या विषयावरतीच पत्रलेखनाचा सराव करायचा असं नाही बरं का, तुम्हीसुदृधा एखादा विषय निवडून त्यावर आधारित पत्रलेखनाचा सराव करू शकता, तेव्हा पत्रलेखन आणि सारांशलेखन असे दोन पर्याय तुम्हाला दिलेले असतात, त्यांपैकी एक तुम्हाला लिहायचे आहे. आत्तापर्यंतचा माझा अनुभव आहे, की सारांशलेखन मुले चांगल्या पद्धतीने लिहितात; पण तरीसुदृधा फार गुण त्याला मिळत नाहीत, तर पत्रलेखनाला मात्र मिळतात; कारण पत्रलेखनामध्ये त्याच्या काही पायऱ्या असतात. मायना आहे, मजकूर आहे, तुम्ही वर पत्ता लिहिलाय, तुम्ही शेवट कसा केला आहे, शेवटी ई-मेल अँड्रेस कसा लिहिलेला आहे, या

सगळ्या पायऱ्या समजून घेऊन त्या गुणांची विभागणी केलेली असते आणि एकत्रित गुणदान केलेले असते आणि त्याच्या मुळेच जास्त गुण मिळून जातात.

पत्र लेखनामध्ये मात्र सराव असणे आवश्यक आहे. भाषा चांगली असावी. पुढे प्रश्न पाचवा (आ) या विभागामध्ये तुम्हाला तीन घटक दिलेले असतात आणि त्या तीन घटकांपैकी दोन कृती तुम्हाला सोडवायच्या आहेत. जाहिरातलेखन, बातमीलेखन आणि कथालेखन. हे मात्र तिन्ही कृती वाचून तुम्हाला ठरवता आलं पाहिजे, की यांच्यापैकी दोन कृती कोणत्या सोडवायच्या, पण जाहिरातलेखन ही तशी म्हटलं तर सोपी कृती आहे; कारण आपण खूप जाहिराती वाचतो, बघतो आणि त्याच्यामुळे जाहिरात लेखनावरती आधारित कोणतीही कृती आली म्हणजे, जाहिरात पूर्ण करा किंवा जाहिरात दिलेली आहे, त्यावरील प्रश्नांची उत्तरे लिहा किंवा जाहिरात तयार करा हे करण थोडं सोपं जातं असं मला वाटतं.

मग राहिल्या दोन कृती बातमीलेखन आणि कथालेखन. कथालेखनामध्ये आपल्याला ती कथा प्रभावीपणे मांडता आली पाहिजे. उदाहरणार्थ दोन मित्र आहेत आणि त्यांच्या मैत्रीची कथा आपल्याला लिहायची आहे, तिथे फक्त ते दोन मित्र आहेत, ते कसे नेहमी एकमेकांबरोबर राहतात वगैरे, एवढंच लिहून चालणार नाही, तर त्या कथेमध्ये वातावरणनिर्मिती करता आली पाहिजे, एखादी हृदयस्पर्शी घटना असावी, तरच त्या कथेचा परिणाम तिथे साधला जातो आणि तसंच कथेची भाषाही त्याला अनुसरून पाहिजे.

बातमीलेखन करताना मात्र वेगऱ्या पद्धतीची भाषा हवी, तर सरावाने आपल्याला ही भाषा वापरता येऊ शकते; कारण बातम्या आपण वर्तमानपत्रात

वाचतो, टीक्ही वर ऐकतो, तर अशी रोज आपण एक जरी बातमी छोटीशी ऐकली किंवा वाचनात आलेली एक बातमी लिहून ठेवली, असं रोज पंधरा-वीस दिवस जरी केलं तरी बातमी लेखन हा घटक आपला पूर्ण होऊन जातो. बातमी लेखनात कुठेही संदिग्धता असता कामा नये.

आता प्रश्न पाचवा (इ.) हा शेवटचा प्रश्न निबंधलेखनाचा, याच्यामध्ये प्रसंगलेखन, आत्मलेखन येतं किंवा वैचारिक लेखन, विषय तुम्हाला दिलेला आहे त्या विषयात तुम्हाला कोणता विषय सोप्या पद्धतीने लिहिता येईल, याचा विचार आपल्याला करता आला पाहिजे आणि मग आपण या तीनपैकी एक कृती करायची आहे. याच्यासाठी वर्षभरामध्ये आपण काही काव्यपंक्ती आपल्या वहीमध्ये नमूद करून ठेवायच्या आहेत. येता-जाता आपल्याला त्या वाचता आल्या तर फार बरं. त्यातल्या काही काव्यपंक्तीचा लेखनाची सुरुवात आणि शेवट करताना अतिशय वापर करता येतो. काव्यपंक्ती अगदी त्याच विषयाला अनुसरून असली पाहिजे असं नाही पण ती काव्यपंक्ती वापरून आपल्याला दिलेल्या विषयाकडे वळता आलं पाहिजे. सांधा जोडणे हे खूप महत्त्वाचे आहे आणि त्याच्यामुळे शेवट करताना कधी कधी मुलं प्रश्न विचारतात, की तुम्हाला नाही का असं वाटत? किंवा असं केलं तर? तर अक्षरशः आपल्यालाही विचार करायला भाग पाडतात आणि त्याचा एक वेगळा परिणाम साधून जातो आणि त्याच्यामुळे एक साधारण दोन ते तीन परिच्छेदांमध्ये आपल्याला आपल्याला निबंध लेखन करता आलं पाहिजे आणि ते चांगल्या पद्धतीने चांगल्या भाषेमध्ये प्रभावी लेखन कलं तर त्याचा परिणाम नक्कीच साधला जातो.

निबंधलेखनासाठी मी तुम्हाला एक उदाहरण देते, माझी एक विद्यार्थिनी होती, मी काही काव्यपंक्ती सांगितल्या होत्या, त्यातील एक काव्यपंक्ती तिला खूप आवडायची आणि ती बन्याच वेळा ती काव्यपंक्ती कोणत्याही निबंधाला बरोबर अशी काही वापरायची की तो सांधा बरोबर साधायची.

एकदा परीक्षेमध्ये ‘प्रदूषण एक समस्या’ या विषयावरती निबंधलेखन करायचे होते, मी तिला विचारलं, कशी सुरुवात केली, तर ती म्हणाली, ‘रेड्याने वेद गायले म्हणून ज्ञानेश्वरांना पूजतात. ज्ञानेश्वरीपेक्षा इथे चमत्कारच पूजतात. मला आश्चर्य वाटलं प्रदूषण एक समस्या हा विषय आणि या ओळींचा काही अर्थच नाही लागत. मी म्हटलं अशी कशी सुरुवात केली? पुढे काय लिहिले? तर ती म्हणाली, ‘रेड्याने वेद गायले’ म्हणून ज्ञानेश्वरांना पूजतात, ज्ञानेश्वरीपेक्षा इथे चमत्कारच पूजतात, अशाप्रकारे माणसांची मनं प्रदूषित होतात, तिथे अनेक प्रदूषणे जन्म घेतात; म्हणून आज आपण बघणार आहोत ‘प्रदूषण एक समस्या.’ बघा तिने त्या ४ ओळींमधून या विषयाकडे वळताना मधला हा सांधा कशाप्रकारे जोडला आहे, ते खूप महत्त्वाचे आहे. ते आपल्याला जमले पाहिजे. अशा पद्धतीने आपण घरी बसून आत्ता सध्या उपयोजित लेखनाची तयारी करू शकतो; कारण तुमच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये उपयोजित लेखनांतर्गत खूप छान स्पष्टीकरण दिलेले आहे. त्याचा उपयोग करून तुम्हाला घरच्या घरी उपयोजित लेखनाची तयारी करता येऊ शकते.

अशा पद्धतीने आपण कृतिपत्रिकेचा अभ्यास केला, तर ती कृतिपत्रिका सोडवणे सोपे होईल, तसेच जास्तीत जास्त गुण मिळवणे शक्य होईल.

रसग्रहण कवितेचे
रोज मातीत : कल्पना दुधाळ
(इयत्ता बारावी)

डॉ. वर्षा तोडमल
① ९०९६९५१२००

‘सीझर कर म्हणतेय माती’ या पहिल्याच कवितासंग्रहाने मराठी साहित्यविश्वाचे लक्ष वेधून घेणारी कवयित्री म्हणजे कल्पना दुधाळ. या पहिल्या कवितासंग्रहास महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या कवी कुसुमाग्रज पुरस्कारासह एकूण २८ पुरस्कारांनी व ‘धग असतेच आसपास’ या कविता संग्रहास महाराष्ट्र फौंडेशनच्या पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे. शेतीमातीच्या कविता लिहिणाऱ्या कल्पना दुधाळ या मराठीतील आजच्या आघाडीच्या कवयित्री. त्यांची ‘रोज मातीत’ ही कविता यंदा बारावीच्या युवकभारती या नवीन पाठ्यपुस्तकात आहे. दुधाळ यांच्या कवितेच्या पहिल्या पानावरच्या चार ओळी कवितेची गुणवत्ता सिद्ध करतात.

‘मातीतून चालता मी मातीच होऊनि जाते,
गर्भात हिरवे कोंभ खुशाल उगवू देते.’

मी आणि माती म्हणजे भूमी, वरवर पाहता भिन्न आहोत, पण तसे नाही. दोघीही एकरूप आहोत; कारण मी आणि भूमी दोघीही सर्जन, निर्मिती करीत असतो. दोघींच्याही गर्भात हिरवे कोंभ उगवण्याची क्षमता मुळात आहे. त्यातही ती इथे निव्वळ स्त्री नाही, कवयित्रीही आहे. म्हणजे केवळ हिरवे कोंभ जैविकच नाही तर प्रतिभानिर्मितीही आहे. इथे स्त्री-भूमी-कवयित्री असा आदिबंध आहे. तिघीही स्त्रीरूपात आहेत. तिघीही निर्मिती करीत आहेत. भूमीत जितक्या सहजपणे हिरवे कोंभ उगवतात, तितक्याच स्वाभाविकपणे कविता मला स्फुरते, अशी ही जाणीव आहे. जगण्याला जीव लावला की ओव्या उसन्या घ्याव्या लागत

नाहीत, असे म्हणणाऱ्या दुधाळ श्रमसंस्कृतीचा आदर आणि कदर करतानाच जगण्यातल्या चढउताराची विफलता अतिशय समंजसपणे व्यक्त करते.

पुणे-सोलापूर महामार्गावरील बोरीभडक गावच्या दुधाळ या रहिवासी. टेंभुरी ते बोरीभडक व्हाया पुणे असा या कवयित्रीचा प्रवास. दहा एकर शेती, एकत्र कुटुंब, असे काहीसे शेतकरी जीवन. शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या दुधाळ लग्न झाल्यावर सासरी आल्या. सासरकडची मंडळीही शेतकरी. त्या आवडीने शेतात राबतात. नांगर धरताना जे सुचले ते कोणतीही कलाकुसर न करताच लिहितात. शेती आणि कविता या माझ्या सर्जनशीलतेचे प्रतीक आहेत, असे त्या अभिमानाने सांगतात. कवयित्री रोज मातीत राबणाऱ्या शेतकरी महिलेचे मनोगत कवितेतून मांडतात.

‘सिझर कर म्हणतेय माती’ या काव्यसंग्रहात शेतकऱ्यांच्या जीवनातील प्रतिबिंब उमटले आहे. कवयित्री कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेतून शेती, निसर्ग, शेतकरी स्त्रीचे दुःख, जाणिवा याचे उत्तम चित्रण दिसून येते. ना सांगून संपेल, ना ऐकून संपेल, ना वाचून संपेल, अशी न संपणारी गोष्ट आहोत आपण, असं स्वतःच्या रूपकातून एकूण स्त्रीविश्वाचं मर्म सांगणारी कल्पना दुधाळ यांची कविता वरवर सोपी वाटली, तरी तिची पाळंमुळं खोलवर रुतलेली आहेत. शेतीत राबणाऱ्या विशेष करून स्त्रीचे अनुभव या कवितेत उतरले आहेत. पापण्यांपल्याडचे दुःखी डोळे कवयित्री लपवून

सरी-वाप्यात, कांदं लावते

बाई लावते

नाही कांदं गं, जीव लावते

बाई लावते

काळ्या आईला, हिरवं गोंदते

बाई गोंदते

रोज मातीत, मी गं नांदते

बाई नांदते

फुलं सोन्याची, झेंडू तोडते

बाई तोडते

नाही फुलं गं, देह तोडते

बाई तोडते

घरादाराला, तोरण बांधते

बाई बांधते

रोज मातीत, मी गं नांदते

बाई नांदते

ऊस लावते, बेणं दाबते

बाई दाबते

नाही बेणं गं, मन दाबते

बाई दाबते

कांड्या-कांड्यांनी, संसार

सांधते बाई सांधते

रोज मातीत, मी गं नांदते

बाई नांदते

उन्हातान्हात, रोज मरते

बाई मरते

हिरवी होऊन, मागं उरते

बाई उरते

खोल विहिरीचं, पाणी शेंदते

बाई शेंदते

रोज मातीत, मी गं नांदते

बाई नांदते

ठेवते आणि हे दडवण्याचे सामर्थ्य हीच या कवितेची खरी ताकद आहे आणि मुळातच ही कविता लिहिणाऱ्या कल्पना दुधाळ नावाच्या बाईचं माउलीपण एवढं अफाट, अगाध आणि थोर आहे, की ती या सर्वदूर शेताबांधांची, माती - ढेकळांची आणि माणसा-जनावरांच्या घुंगुरवेदनेची ढोलकाठी समर्थपणे उभी करते. तिच्या या वेदनेचा ढोल आक्रस्ताळा नाही. संयत संवेदनशीलतेचा आहे, यात शंकाच नाही.

‘सरी-वाप्यात, कांदं लावते

बाई लावते।

नाही कांदं गं, जीव लावते

बाई लावते।

काळ्या आईला, हिरवं गोंदते

बाई गोंदते।’

अशा हल्लवार शब्दांत शेतीमातीशी असलेलं स्वतःचं नातं नोंदवणारी ही कविता. यातील शब्द खूप सुबोध व रचना खूप सोपी आहे. कवितेची म्हणून कृत्रिम भाषा या कवयित्रीला निर्माण करावी लागत नाही. ती सहज आणि सोपे, जसे बोलीत बोलतो तसे लिहीत जाते; पण दुसऱ्या दोन ओळी लिहायला प्रतिभा, संवेदनशीलता, कल्पकता तर लागतेच, पण मुळात एक कवीची म्हणून जाणीव लागते. शेती - मातीशी संबंधित जगणे व लिहिणे यात अंतर नाही असे म्हणत कल्पना दुधाळ रानभर पसरलेले जगण्याचे हिरवेपण कवितेसारखेच आपल्याही मनात पेरत राहते.

मातीशी इमान राखणारी ही कवयित्री लहान-सहान आनंद मिळवत कवितेतून स्वतःला व्यक्त करत असते. रोज रानामध्ये बायांबोर वांगी, टोमटो, भेंडी तोडायचे. थकून बसल्यावर हाताकडे बघायचे. चिखल-मातीत रेबाडलेली बोटे, रानात

राबून झालेला अवतार मग मनातली ही सल कवितेन ओदून घेतली स्वतःमध्ये की मातीशी अतूट असा बंध या कवयित्रीच्या कवितेमध्ये येतो.

‘रोज मातीत मी गं नांदते बाई नांदते,’ हे कसं सुचलं, मुळात ते मातीतून मनात रुजत गेलं. अगदी आपोआप असे कवयित्री सांगते. तिचा जीव त्या मातीमध्ये गुंततो. खरेतर कवयित्रीच्या घरातले सर्वजण शेतातील कामे करतात सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत, त्यामुळे मनात जे विचार येतात ते यापेक्षा वेगळे कसे असतील? त्यामुळे कवयित्री ओदून-ताणून हे आणत नाही. मातीचे चटके बसले म्हणून मातीचा हुंकार कवयित्रीला ऐकू येतो. मातीचे हुंकार ऐकण्यासाठी मुद्दाम मातीकडे जावेच लागले नाही.

रोज मातीत राबराब राबणाऱ्या या कवयित्रीचे मनोगत या कवितेतून व्यक्त झालेले आहे. आपला स्वतःचा जीव जणू मातीत रुजवावा इतक्या आत्मीयतेने ही शेतकरी स्त्री, ओढग्रस्त संसाराला हातभार लावण्यासाठी, जेव्हा शेतात कष्टाची कामे करते, तेव्हा कुठे शेतात गोंदणाऱ्या नक्षीसारखी हिरवाई फुलू लागते. जणू ती मातीवर शृंगार करते. उन्हातान्हाची पर्वा न करता ही कृषिकन्या कांद्याच्या लावणीसारखे, उसाच्या लागवडीसारखी अत्यंत कष्टाची कामे करत राहते. आपले सर्वस्व जणू अर्पण करते.

सरी म्हणजे शेतात नांगरलेले चर. कवयित्री असे म्हणते, की या सरी वाफ्यांमध्ये नुसते कांदे लावत नाही अगदी प्रामाणिकपणे जीव लावते. जणू या मातीबरोबरच तिचा संसार आहे आणि या मातीत कष्टाची पर्वा न करता आनंदाने नांदते; म्हणूनच हिरव्या पिकाचे वरदान लाभते.

मराठी संस्कृतीमध्ये झेंडूच्या फुलाला खूप महत्त्व आहे. दसरा-दिवाळीमध्ये त्याची तोरण करून दाराला लावली जातात. ते मांगल्याचे प्रतीक आहे. पिवळ्याधमक झेंडूच्या फुलांनी तिचं शेत बहरलं आहे, फुलांचा पीतवर्ण सोन्यासारखा झळाळत आहे. या झेंडूच्या फुलांना ती सोन्याच्या फुलांची उपमा देते. शेतामध्ये ज्या देहाला कष्टवते, फुले तोडताना जणू तिचा देहच ती तोडत जाते. शेतामध्ये कवयित्री स्वतःला रोज राबवते; म्हणूनच घरादारामध्ये सुबत्ता नांदते. झेंडूचे तोरण तिच्या संसाराच्या सुबत्तेचे प्रतीक दर्शविते.

ही कृषिकन्या शेतामध्ये ऊस लावते. ऊस लावणे म्हणजे उसाचे दोन-तीन कांड्यांवर तुकडे आधी करावे लागतात. या उसाच्या कांड्यांना बेण म्हटलं जातं. हे तुकडे सरीमध्ये अंथरून नंतर त्यांना मातीत दाबावे लागते. हे बेण दाबणं म्हणजे जणू ती तिचे मनच मारत असते, साञ्चा आशा आकांक्षांना दाबत असते. मनच दाबत असते आणि या कांड्याकांड्यानीच स्वतःचा संसार सांधत जाते, जोडत जाते.

उन्हाचं तापलेलं मोहोळ तिच्या डोक्यावर भिरभिरत असतं. त्याची पर्वा न करता कवयित्री मातीमध्ये नांदत राहते. कांदे, ऊस लावत राहते आणि मातीतून उगवणाऱ्या हिरवाईतून कवयित्री स्वतःच हिरवी होऊन मागे उरते. भविष्यात मी असेल नसेल; पण माझ्या कष्टातून, घामातून उगवलेली ही शेतातील पिकं म्हणजे माझंच मागे उरण आहे.

या कृषिकन्येला विहिरीचं पाणी शेंदावं लागतं. पाणी शेंदणे म्हणजे विहिरीत पोहरा किंवा बादली टाकून ते पाणी उपसून घेणे. अशी रोज कष्टाची कामे करून प्रपंच सांधत आयुष्य जगते. शेतकरी

स्त्रियांच्या मनात दाटलेली अस्वस्थता, घुसमटलेपणे इथे व्यक्त होताना दिसते. शेतात काम करणाऱ्या बाया आणि त्यांच्या भोवतीचे सगळे पर्यावरण येथे चित्रित झाले आहे.

रोज काळ्या मातीमध्ये म्हणजेच शेतामध्ये हिरवेगार पीक पिकवण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या स्त्रियांना कशा प्रकारे कष्ट करावे लागतात, याचे व या स्त्रियांच्या जीवनात येणाऱ्या विविध संकटांचे व दुःखांचे वर्णन तिने येथे केले आहे हे वर्णन करताना शब्द, प्रतिमा, प्रतीके, शब्दसमुच्चय, पदबंध वापरून एक नवे भाषिक जग निर्माण केले आहे. वाचकाला एका मोहक भाषिक रचनेतून कविता भेट जाते. लोकगीताच्या लयीत संवाद साधण्याची कसब या कवितेत आहे.

‘बाई बांधते, नांदते, मन दाबते, बाई सांधते,
बाई मरते, बाई उरते, बाई शेंदते...’

या प्रतिभा बारकाईनं पाहाव्या म्हणजे अस्सल प्रातिभ रचना कशी सर्जक रूप धारण करते ते लक्षात येईल. भाषिक सर्जनशीलतेचा उत्तम नमुना म्हणजे ही कविता आहे. मातीच्या सुगंधाशी लय साधणारे शब्दलालित्य चकित करणारे आहे. कृषिजीवनाचा वेध घेणारी ही कविता तक्रारीचा सूर काढत नाही, तर वर्तमानाचे अचूक भानही आणून देते.

कांदा लागवड, फुले तोडणे, ऊस लागवड, विहिरीचं पाणी शेंदणे ही कामे शेतकरी महिलांना रोज करावी लागतात. स्वतःचा जीव जणू कांद्याच्या रोपाच्या रूपात लावते, गोंदणाच्या हिरव्या नक्षीप्रमाणे शेत पिकाने सजवते, अतोनात कष्टानंतर हिरव्या समृद्धीच्या स्वरूपात पुन्हा शिल्लक उरते. कष्टाच्या घामाचं पाणी तिला घालावं लागतं.

ही कविता स्त्रीवादी (संयतपणा) आणि पर्यावरणवादीही आहे. अन्यंत विदारक, तरीही काव्यात्म दर्शन दुधाळ यांची कविता घडविते. ग्रामीण स्त्री, संस्कृती आणि शेती याचा अस्सल काव्यात्म परामर्श ही कविता घेताना दिसते.

या कवितेतून कष्टकरी, शेतकरी महिलेचे चित्र रेखाटलेले आहे. मनाची होणारी घालमेल सोसतच, प्रतिकूल परिस्थितीशी लढत अविश्रांत कष्ट आणि मेहनत या शेतकरी स्त्रिया करत असतात. शेताबांधांवर, मातीदेकळांवर प्रेम करत राहतात. त्या शेतकरी स्त्रियांच्या जगण्याचा संघर्ष अतिशय तरलतेने कवितेतून मांडला आहे. कित्येक पिढ्यांच्या काबाडकष्टातून कवयित्रीला उभे राहण्याचे बळ मिळालेले आहे. शेतीमातीने जरी सतत चटके दिले तरी प्रतिकूलतेत जगायला शिकविले, कष्ट जिद्द आणि सकारात्मक वृत्तीमुळे या कवितेत नकार पेरलेले नाहीत. ही कविता एका कष्टकरी स्त्रीच्या समृद्ध अनुभवाधिष्ठित पायावर उभारलेली आहे. प्रत्यक्ष शेती करताना आलेल्या उत्कट अनुभवांच्या बळावर ही कविता उगवून येते.

कल्पना दुधाळ ही कवयित्री प्रत्यक्ष शेतात राबणारी आहे. ती शहरात वा केवळ घरात बसून फावल्या वेळात रंजन म्हणून कविता करणारी नाही, त्यामुळे त्यांच्या कवितेतील शब्दाला एक प्रकारची धग आहे जी उसनी आणता येत नाही. साध्या सोप्या शब्दांतील ही गेय कविता ओळीओळीतून पुढे जाताना अंतस्थ वेदनेमुळे काळजाला अधिकाधिक भिडत जाते.

आनंदाची गोष्ट म्हणजे त्यांचा मुलगा रणजित हा यावर्षी बारावीत असल्याने आईची कविता अभ्यासक्रमात शिकण्याचा वेगळाच अनुभव त्यालाही मिळणार आहे.

रसग्रहण कवितेचे

आरशातली स्त्री : हिरा बनसोडे

(इयत्ता-बारावी)

संजीवनी बोकील
① ९८५०६६०६००

सहज आरशात पाहिले नि डोळे भरून आले
आरशातील स्त्रीने मला विचारले, ‘तूच ना गं ती!’
माझेच रूप ल्यालेली, तरीही मी नसलेली
किती बदललीस ग तू अंतर्बाह्य...!
तुला सांगू तुझ्या अंतरीचे सुंदर पूर्वंग
ऐक हं...! तू कशी होतीस ते!

पावसाचे तंगा ओंजलीत भरणारी चैतन्यमयी बालिका
अंगणात दिवे लावावेत तसे सर्वच बहर लावणारी तू नव्यौवना
स्वप्नांचे पंख लावून आभाळ झुल्यावर झुलणारी तू ध्येयगंधा
नि आज नखशिखांत तू... तू आहेस फक्त सिथतप्रज्ञा राणी!

आरशात भेटलीस तरी बोलत नाहीस गं मन उलगडून
ओठ मात्र असतात पिळवटलेले,
खसकन देह तोडलेल्या फुलांसारखे,
इतकी कशी वेढून गेलीस या घनगार्द संसारात
जळतेस मात्र अहोरात्र पारंपरिकतेचे वरदान समजून
अंगणात थांबलेल्या तुझ्या प्रेयस चांदण्याला
दार उघडून आत घेण्याचेही भान नाही गं तुला
बागेतली ती अल्लड जाईही पेंगळतेय तुझी वाट पाहून पाहून
पण तू, तू मात्र झालीस अस्तित्वहीन प्राण हरवलेली पुतळी
अनेकदा तुला मी अशी पाहते की काळीजच हंबरते
रात्रीच्या एकांतात तर हुंदका कंठात दाबून
शिवत असतेस तुझे ठिकठिकाणी फाटलेले हृदय
नि पदराखाली झाकतेस देहामधल्या असह्य कळा
तिचे हे बोलणे ऐकताच मी स्वतःच हिंदकळतेय
आणि अशातच, ती मला गोंजारीत, जवळ घेत
अधिकारवाणीने म्हणाली –

‘रळू नकोस खुळे, उठ! आणि डोळ्यांतले हे आसू
सोळून दे शेजारच्या तव्यात
नि घेऊन ये हातात
नुकतीच उमललेली शुश्र कमळाची प्रसन्न फुले’

‘आरशातली स्त्री’ ही प्रसिद्ध कवित्री हिरा बनसोडे यांची कविता स्त्रीच्या आयुष्याची दोन रूपे आपल्यापुढे ठेवते. ‘विजेची वेल’ बनून तळपणाच्या या कवित्रीने अंधाच्या प्रदेशात सूर्योदय घेऊन जाण्याची हिम्मत बाळगली आहे. ‘जिथे-जिथे सांडलेत तुझ्या रक्ताचे थेंब, तिथल्या मंगल भूमीत मी लावीन एकेक कविता’ अशी सर्जन-उमेद पेरत निघालेली ही संवेदनशील कवित्री आपल्यावर झालेल्या अन्यायाविषयी केवळ दुःख व्यक्त करून थांबणारी नाही, तर त्यांना प्राप परिस्थितीतून नव्या उज्ज्वल दिशेला घेऊन जाण्याचे नेतृत्व सामर्थ्य बाळगणारी आहे. अशा नेतृत्वाला लागणारी हिम्मत तर तिच्याकडे आहेच; त्याबरोबरच तिच्याकडे आहे तो प्रचंड आशावाद आणि आत्मविश्वास. या आत्मविश्वासाचा पलिता हातात घेऊन स्त्रीत्वाला उजळून टाकणाच्या अनेक कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत.

‘आरशातली स्त्री’ ही कविता जगातल्या परिस्थितीशरण स्त्रीची कविता आहे. साहित्यसर्जकाची वाटचाल अभिव्यक्तीच्या मार्गावरून जसजशी उन्नत दिशेने होऊ लागते, तसेतसा जाणिवेचा अधिकाधिक प्रदेश त्याच्या कवळ्यात येऊ लागतो, कळवळ्याचा प्रांत विस्तारू लागतो आणि मग विशिष्ट जातिसमुदायाची मर्यादा ओलांडून, केवळ स्त्रीपुरुषाच्या अस्तित्वाला मागे टाकून ती अशा विशाल गाभ्यात प्रवेश करते, जिथे असते फक्त मानवी असहायतेचे

रसरसलेले आर्त! ही कविता परिस्थितीशरण अशा एका प्रातिनिधिक स्त्रीला आरशासमोर घेऊन आलेली आहे आणि तिनेच तिच्या केलेल्या अस्तित्वाच्या चिंध्या एकेक करून तिच्यासमोर ठेवते आहे.

प्रत्येक स्त्रीचे काळीजच असे घडले आहे, की ज्यातील अधिकाधिक कप्पे असतात, ते तिच्या नात्यांसाठी. त्यांच्या सुखदुःखाच्या काळजीने ते ओथंबलेले असतात. तिच्या आयुष्यात अनेक स्थित्यंतरे येतात. आयुष्याचा रस्ता चढउतारांनी व्यापून जातो. या रस्त्यावरच्या प्रत्येक पावलावर ती ओंजळीत जपते. ती सोडून सर्व इतरांच्या इच्छा-आकांक्षा, भाव-भावना, हिते-अहिते, सुखदुःखाच्या वेदना-संवेदना. या प्रवासात तिचे स्वतःचे अस्तित्व किती रिकामे होत जाते हे तिला कळत नाही; कारण सनातन पुरुषप्रधान संस्कृती यासाठी तिला बहाल करत असलेला मोठेपणा तिच्याकडे बघायची तिची नजरच हिरावून घेतो आणि मग पूर्वीचा उमेदीचा, स्वप्नांचा, आत्मविश्वासाचा, होकाराच्या हिरवाईने रसरसलेला प्रदेश सोडून ती केव्हा रंगगंधीन अशा वाळल्या-सुकलेल्या प्रदेशात प्रवेश करते, तिचे तिलाच कळत नाही. अशा स्त्रिया समाजात बहुसंख्येने आढळतात. अशा स्त्रियांचे एक प्रातिनिधिक रूप या कवितेत कवयित्री हिरा बनसोडे यांनी चित्रित केले आहे. अशा रिकाम्या स्त्रीमध्ये आत्मविश्वासाचे बळ ओतण्यासाठी हिरा बनसोडे यांनी ही कविता लिहिली आहे.

खरे तर कवयित्रीचे व्यक्तिगत वास्तव अगदी उलट आहे. विवाहानंतर पती व सासन्यांनी दिलेल्या

प्रोत्साहनामुळे त्यांचे अस्तित्व बहरले, फुलले. आपला कवितासंग्रह आपल्या सासन्यांना अर्पण करताना त्यांनी याची कृतज्ञ नोंदही केलेली आहे; परंतु कोणत्याही कवीचे सुखदुःख हे केवळ वैयक्तिकतेच्या परिघात सामावू शकत नाही. ‘विश्वाचे आर्त माझ्या मनी प्रकटले’ अशी ही कळवळ्याची, दुसन्यांची सुखदुःखे दत्तक घेणारी जात. त्यामुळे आपल्या निसर्गदत्त अस्तित्वाच्या सर्व खुणा पूर्णपणे विसरून गेलेल्या स्त्रीला जागे करू पाहतात. तिच्या पूर्वरूपाचा आरसा तिच्यापुढे ठेवून तिला विचारोन्मुख करण्याचा प्रयत्न करू पाहतात.

ही कविता त्यांच्या ‘फिनिक्स’ या काव्यसंग्रहातून बारावीच्या पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट करण्यात आली आहे. ‘फिनिक्स’ पक्षी सर्वस्वाच्या राखेतून उमेदीने झेप घेणाऱ्या विजिगीषू वृत्तीचे प्रतीक आहे.

तदूवतच आयुष्यात अनेकदा उमेदीची राखरांगोळी होण्याची वेळ येऊनही नवी उभारी घेऊन, पंखांतले बळ एकवटून उड्हाण करण्यासाठी मूलभूत असा विलक्षण स्वयंभू आशावाद कवयित्रीला जणू जन्मजातच लाभला आहे. नकोशा झालेल्या मुलीच्या जन्माला येऊनही त्यांनी शिक्षणाचे पंख मिळवले. साहित्याकाशात भरारी घेत रमाई चळवळीच्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद विभूषित करायचा सन्मान मिळवत दलित साहित्यक्षेत्रात स्वतःचे असे एक स्थान निर्माण केले. याच विजिगीषू वृत्तीची बीजे त्या ‘आशातली स्त्री’त पेरू पाहतात.

कवितेच्या प्रारंभीच्या ओळींत परंपरेच्या दबावाखाली दबलेल्या, आमूलाग्र बदललेल्या स्त्रीचे

दयनीय रूप पाहून तिच्यातील पूर्वरंगा चकित होते. संसारात बुद्धून गेल्यानंतरचे आपले पूर्ण बदललेले रूप पाहताना या स्त्रीचे अंतर्मन तिला तिच्या भूतकाळातील तरुण, उत्फुल्ल व्यक्तिमत्त्वाची (ज्याला पूर्वरंग असा सुंदर शब्द कवयित्रीने वापरला आहे) आठवण करून देते. तो यौवनकाल तिने मनःपूत उपभोगला होता. या पूर्वरूपाचे वर्णन करताना कवयित्रीने जणू कुंचल्याच्या सराईत फटकाऱ्यांनी कुशल चित्रकाराने एखाद्या उत्फुल्ल ललनेचे चित्र रेखाटावे तसे या स्त्रीचे आधीचे अवखळ, प्रसन्न रूप चित्रित केले आहे. पावसाचे तरंग ओंजळीत भरणारी, सर्वत्र जणू बहराचे दिवे लावू पाहणारी, स्वप्नांचे पंख लावून आकाशात झुलणारी ती ध्येयवेडी नवयौवना संसाराच्या रेट्याने अशी निव्वळ एकागलेली स्त्री झाली आहे. म्हणायला ‘राणी’पण सर्वस्वी सत्त्वहीन असा विरोधाभास या स्त्रीची पराधीन अवस्था अधोरेखित करतो. मन भरून बोलायचा उत्साह झडून गेलेली, जबरदस्तीने फूल तोडावे तसे सुख ओरबाडले गेल्यानंतर जणू निर्विकार, निर्लिपि झालेली आणि स्वतःला आदर्श संसाराच्या मुलाम्यात लपेटून घेतलेली, परंपरेने बनवलेल्या आदर्श गृहिणीच्या मखरात स्वतःला प्रतिष्ठापित करून घेण्यात धन्यता मानणारी ही स्त्री आपले जुने कला-गुण, स्वप्ने, महत्त्वाकांक्षा, चैतन्यभारित वृत्ती या सगळ्यासगळ्याला दाराबाहेरच ठेवून, उंबरा ओलांडून प्रपंच नावाच्या एका निस्तेज कोरड्या प्रांतात शिरली आहे. जाईच्या वेलासारखे तिचे नवथरपण आता सुकून गेले आहे आणि एखाद्या निर्जीव, अस्तित्वहीन पुतळ्यासारखी ती

घरातली केवळ एक वस्तू बनून गेली आहे. अनेकदा आपल्या या परस्वाधीन, निर्जीव अस्तित्वाची जाणीव तिला होते; पण तेव्हाही मोकळेपणाने रडण्याची मुभा तिला नाही, त्यामुळे इतरांची झोपमोड होऊ शकते; म्हणून रात्रीच्या एकांतात हुंदके दाबून, सलणाऱ्या व्यथांच्या भळभळणाऱ्या जखमा स्वतःच शिवण्याखेरीज तिच्यापुढे कोणताही मार्ग नाही. आपल्या देहातून अनावरपणे उसळणाऱ्या कळांना झाकून घेण्याची परंपरेने लावलेली जीवघेणी शिस्त पाळण्याखेरीज स्वातंत्र्य, तिला संसारी स्त्रीसाठी बनवलेल्या नियमावलीने मान्य केलेले नाही; पण कधीतरी तिच्या अंतर्मनाने तिला आरसा दाखवल्यानंतर, तिची ही बदललेली दारूण अवस्था आतून जाणवल्यानंतर तिचेच एक मन तिला ‘तुझी तू रहा’ असा सळाही देते आणि त्यासाठी लागणारा आधारही. शेवटी जगातला सर्वसुदृढ आधार असतो तो आपलाच आपल्याला. आपल्या आत, आपल्या नकळत एक निःपक्षपाती, कडक अधिकारी वस्तीला असतोच. चुकीच्या वेळी तोच चाबूक उगारतो आणि योग्य वेळी जवळ घेऊन सांत्वनही करतो. हेच अधिकारी मन तिला थोड्याशा जरबेने जणू आज्ञा देते, की हे परिस्थिती समोर लाचार अशू गाळणे सोडून दे; कारण त्याची कोणालाही कदर नाही, तुला दुर्बल बनवणारी, नाईलाजाने स्वीकारलेली ही परधार्जिणी विचारसरणी सोडून दे आणि आपल्यालाही सुखी होण्याचा, मनासारखे जगण्याचा अधिकार आहे हे स्वतःच नाकारलेले सत्य स्वतःच स्वीकार. केवळ संसारी स्त्री झालीस म्हणून तुझ्या स्वप्नांवर, छंदांवर,

हौशी-मौर्जीवर, आवडी-निवडीवर पाणी सोडण्याची ही पांगळी सवय निश्चयाच्या सरोवरात विसर्जित कर आणि त्याच नितळ तलावातली स्वप्नांची, नव्या उमेदीची कमळे प्रसन्न हातांनी घेऊन ये. विशेष म्हणजे या कवितेतली परंपरागत धारणांमध्ये, जनरीतीच्या जोखडाखाली घुसमटणारी, विवाहित स्त्रीकडून असणाऱ्या सामाजिक अपेक्षांच्या ओझ्याखाली दबलेली स्त्री आणि त्या दबावाचा ताण फोडून तिला बाहेर काढू पाहणारी स्त्री एकच आहे. त्यासाठी कुणा अन्य अनुभवी स्त्रीच्या किंवा सखीच्या पात्राची योजना करण्याची गरज कवियित्रीला भासलेली नाही, याचे कारण स्त्रीच्या अंतःशक्तीवर त्यांचा दृढ विश्वास आहे. ‘फक्त तुझ्याच डोळ्यांनी तुझे जग पाहा’ अशा स्वतःच स्वतःला दिलेल्या आज्ञेच्या प्रकाशात चालतच, बिकट वाट मागे टाकून त्या आजच्या राजरस्त्यावर पोहोचत्या आहेत. प्रत्येक स्त्रीच्या अंतर्मनात एक बंडखोर स्त्री असतेच, प्रश्न असतो तो तिला तिनेच घालून घेतलेल्या त्या शरणागतीच्या बेड्यांतून मुक्त करण्याचा.

या ठिकाणी मला व्ही. शांताराम यांच्या बहुचर्चित अशा ‘दो आँखें बारह हाथ’ या चित्रपटातला एक प्रसंग आठवतो. अत्यंत क्रूर अशा सहा कैद्यांना आपल्या नव्या प्रयोगासाठी तुरुंगातून मुक्त करून एक जेलर मोकळ्या जमिनीवरच्या एका बंगल्यात घेऊन येतो. त्यांनी आता मुक्तपणे जगायचे आहे असे सांगून रात्री झोपायला निघून जातो. मध्येच उटून, ते पक्ळून तर गेले नाहीत ना, हे बघण्यासाठी जेव्हा तो आत येतो, तेव्हा समोरचे दृश्य पाहून हतबुद्ध होतो; कारण त्यांनी त्या सर्वांचे पाय एका दोरीने बांधून घेतलेले असतात.

याचे कारण विचारताच ते सांगतात की पायात बेड्या घालून झोपायची अशी सवय त्यांना झाली आहे, की त्याशिवाय त्यांना झोपच येत नव्हती; म्हणून त्यांनी त्यांचेच पाय बांधून घेतले.

रुढी-परंपरांनी वर्षानुवर्षे जखडलेल्या प्रत्येक स्त्रीची आज थोड्याबहुत फरकाने हीच अवस्था आहे. अशा स्त्रीला या आत्मस्वीकारातून फक्त तीच मुक्त करू शकते, त्यासाठी अन्य कुणाची वाट बघण्याची गरजच नाही, हा कवियित्रीचा विश्वास तिने तिच्या आयुष्याच्या भट्टीतून तावून सुलाखूनच मिळवला आहे, याचे सुखद असे प्रत्यंतर ही कविता अंतश्चक्षूंनी वाचणाऱ्या सुजाण वाचकाला आल्याशिवाय राहणार नाही.

सुंदर प्रतिमांनी, प्रगल्भ संवेदनांनी, सर्मर्पक शब्दयोजनांनी आणि आशयगर्भ रचनेच्या डौलदार घाटाने नटलेल्या या कवितेत, राखेतून उठण्यासाठी फिनिक्स पक्ष्याला लागणारी उभारी, प्रेरकशक्ती, हरवलेला आत्मविश्वास पुन्हा बहाल करण्याची कवियित्रीच्या व्यक्तिमत्त्वातील जादुई शक्ती शब्दाशब्दांतून जाणवते. ही शक्ती त्याच व्यक्तीकडे असते, जिला या शक्तीचा वापर करण्याचा मूलमंत्र सापडलेला असतो. तीच व्यक्ती स्वत्व विसरलेल्या व्यक्तीला ते शोधण्याची आज्ञा आणि ते मिळण्याचा मूठभर भरोसा देऊ शकते जिच्या झोळीत तो भरोसा ठासून भरलेला असतो आणि म्हणूनच ओल्या मातीवरून चालताना ज्याप्रमाणे पावलांचे ठसे उमटतात, त्याप्रमाणे ही कविता वाचून संपल्यानंतर मनात उठतात ते सिद्धहस्त कवियित्री हिरा बनसोडे यांच्या प्रगल्भ, वडीलधान्या मार्गदर्शक व्यक्तिमत्त्वाचे अमीट ठसे.

रसग्रहण कवितेचे

रे, थांब जरा आषाढघना : बा. भ. बोरकर डॉ. विठ्ठल सोनवणे

(९८२३४७८७९५

पद्मश्री बा. भ. बोरकर हे गोव्याच्या भूमीतील प्रतिभासंपन्न व्यक्तिमत्त्व आहे. ते मराठी व कोंकणी भाषेतील सिद्धहस्त व सुविख्यात साहित्यिक आहेत. बा. भ. बोरकर हे प्रथम कवी आहेत. मग साहित्यकार. त्यांचा पहिला 'प्रतिमा' हा काव्यसंग्रह १९३० मध्ये प्रसिद्ध झाला. यानंतर १९३० ते १९८४पर्यंत त्यांचे 'जीवन संगीत', 'दूधसागर', 'आनंदभैरवी', 'चित्रवीणा', 'चिन्मयी' इ. ११ काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले. याशिवाय त्यांनी कथा, कादंबरी व ललितलेखनही केले आहे. त्यांनी जीवनाच्या अखेरपर्यंत काव्यलेखन केले. त्यांच्या काव्यातून निसर्ग व प्रेम या मूल्यभावांचे मनोज्ञ रसायन अवतरते. त्याचे एक समृद्ध आल्हादक दर्शन घडते. त्याच्या काव्यात निसर्ग, प्रेम व आनंद यांची सौंदर्यात्म त्रिपुटी आहे. याचा तरल रसरशीत सौंदर्यपूर्ण भावाविष्कार त्यांच्या 'चैत्रपुनव' काव्यसंग्रहातील 'रे थांब जरा आषाढघना' या कवितेतूनही येतो.

काव्याशय :

पाऊस हे एक निसर्गरूप आहे. त्याने जगातील सर्वच कर्वींना भुरळ घातलेली आहे. अनेक कर्वींनी आपल्या काव्यातून पावसाची नानाविध दर्शने घडविली आहेत. त्यामध्ये 'श्रावणमासी', 'सरसर येती

रे थांब जरा आषाढघना
बघुं दे दिठि भरुन तुझी करुणा

कोमल पाचूंची ही शेते
प्रावाळमातीमधीली औते
इंद्रनीळ वेळूंची बेटे
या तुझ्याच पदविन्यासखुणा

रोमांचित ही गंध-केतकी
फुटे फुली ही सोनचंपकी
लाजून या जाईच्या लेकी
तुज चोरून बघती पुन्हापुन्हा

उघड गगन, कर घडिभर आसर
आणि खुले कर वासरमणि-घर
वाहू दे या तव किमयेवर
कोवळ्या नव्या हळदुव्या उन्हा

कणस भरू दे जिवस दुधाने
देठ फुलांचा अरल मधाने
कंठ खगांचा मधु गानाने
आणीत शहारा तृणपणी

आश्लेषांच्या तुषारस्नानी
भिउन पिसोळी थव्याथव्यानी
रत्नकळा उधळित माध्यान्ही
न्हाणोत इंद्रवर्णात बना

काळोखाची पीत आंसवै
पालवींत उमलता काजवे
करु दे मज हितगूज त्यांसवे
निरखीत जळातिल विधुवदना

‘श्रावणधारा’, ‘हासरा, नाचरा श्रावण आला’, ‘घन ओथंबून येती’, ‘पाऊस कधीचा पडतो’, ‘घन घन माला’, ‘ये रे घना...’ अशा कवितांमधून पावसाची मोहक रूपे दिसतात.

‘रे थांब जरा आषाढग्ना’ या कवितेमध्ये पावसाचे विशेषतः आषाढ महिन्यातील मोहक पावसाचे व त्यामुळे सृष्टीमध्ये झालेल्या बदलाचे आल्हादक चित्र आले आहे. सर्व चराचरासाठी पर्जन्य अत्यावश्यक आहे. त्याचे जोरकस, जोमदार सातत्यपूर्ण आगमन आषाढ महिन्यात होते. या ‘आषाढग्ना’शी कर्वींची मोठी सलगी आहे; म्हणून त्यास ते सहजपणे ‘रे’ म्हणतात. ते त्याचा स्वभाव लक्षात घेऊन, त्याला गरजेनुसार प्रेमपूर्वक आज्ञादेखील करतात.

आषाढपूर्व काळात मृग, आद्रा नक्षत्रातील पावसाने शेतातील मऊसूत प्रवाळ मातीतून कोमल पाचूयुक्त रोपे वर आलेली असतात. वेळूची बेटे देखणी इंद्रनील होतात. बहरलेल्या रोमांचित केतकीचा गंध दरवळत राहतो. सोनचाफ्यास नव्याने फुटवे होऊन त्यास फुले येऊ लागतात आणि जाईच्या कळ्यांच्या मनामध्ये तुझ्याविषयी केवढे कुतूहल असते! हे सर्व तुझ्या आगमनाने होते; पण पावसा, तुझे आषाढातील रूप हे अनावर आवेगी, अचाट आणि अफाट असते. एकदा सुरु झाला की लागूनच राहतो. थांबण्याचे नावच नाही. काळजी वाटावी अशी अवस्था होते, तेव्हा तुझ्यातील करुणाकर स्वभावास आवाहन करून ‘जरा थांब, थोडी उघडीप दे’ अशी प्रेमळ आज्ञा करावी लागते.

हे आषाढग्ना, तू बरसण्याचे थांबल्यावर, हे गगन मोकळे होईल. तुलादेखील थोडा विसावा मिळेल, सूर्यदर्शन होईल. त्याची सोनकिरणे कोवळ्या रोपांना लाभतील, त्यामुळे ती भरदार होऊन त्यांना कणसे येतील. ती फुलारून त्यात दाणे भरतील. फुले फुलतील व त्यामध्ये मधसंचय होईल. तो प्राशन करून सुखावलेले पक्षिगण मधुगान करीत, बागडतील आणि गवताची पातीदेखील शहारून तरारतील. हे सर्व तुझ्या पुनर्वसु पुष्य नक्षत्रकाळात घडावे.

पुढे आश्लेषा नक्षत्रात तुझे नि सृष्टीचे अधिक मोहक रूप दिसावे. तू रिमझिम बरसावे, सर्वत्र पाणी नितळ व्हावे. यानंतरचे चित्र मोहक असते. मासुळ्यांचे थवेच्या थवे तुझ्या तुषारस्पर्शने दचकून फिरत असतात. भोवतीची वने इंद्रनील मोहक होतात. काळ्याभोर जलाशयातील चंद्रबिंब न्याहाळत चमचमणाऱ्या काजव्याशी मला हितगुज करायचे आहे, असे ते सुचवितात, तेव्हा या कवितेच्या अनुभूतीचा परीघ अधिक रुदावतो आणि तीमध्ये प्रकटलेल्या समतावादी विचारदर्शनाने वैचारिकतेची परमावधी होते.

रसास्वाद :

ही कविता आषाढमेघामुळे होणाऱ्या पावसाचा तत्कालीन सृष्टीबदलाचा समृद्ध अनुभव देते. कवी हे भोवतालच्या सुखद, आनंदविभोर घनांची अनुभूती घेता घेता घडवितात. ते काळोख्या रात्रीस जलाशयातील चंद्रबिंब न्याहाळताना भवतालातील काळोख्य पिऊन, दुःखी-कष्टी जीवन जगणारे आपल्या अस्तित्वाची

जाणीव करून देणाऱ्या चमचमणाऱ्या काजव्यांशी जाणीवपूर्वक हितगुज करतात. परिणामी, त्यांच्या या कृतीने सकल निसर्गविषयक आस्था, सर्वाविषयीचा आर्त प्रेमभाव आणि सर्वाविषयीचा समतोल समभाव समतावादी विचार यामुळे या कवितेतील विचार-भाव-सौंदर्याचे उदात्तीकरण होते आणि स्वाभाविकपणे कमालीची उंची प्राप्त होते आणि निसर्गप्रेम व आनंद हे कवीचे बिरुद सार्थ असल्याचा प्रत्यय येतो.

काव्य हे कवीचे स्वगत आहे. ते त्याच्या सर्वकालीन अनुभूतींची सिद्धी आहे आणि स्वशीच पुटपुटणे, गुणगुणणे या तंद्रावस्थेतील त्याच्या भावविचार-अनुभूतीचे शब्दब्रह्म आहे. येथे कवीद्वारा काव्याशय इतक्या सहजपणे व्यक्त होतो, की त्यातील सर्व घटकांचे, त्याच्या भावभावांचे नकळत स्वाभाविक भाव-रूप-दर्शन घडते. त्यामध्ये मासोळ्यांचे थव्याने राहणे, तरीही त्यांचे दचकणे, काळोखाचे आसू पिऊन काजव्यांनी चमचमणे हा जगण्याचा आशावादी सूर आहे. सूर्याची पिंगट, हळदुली किरणे, पाऊस हे

सर्व सृष्टीचे चैतन्य होय. त्यांच्या तृप्त अनुभूतीने शेते कोमल पाचूची होतात, माती प्रवाळयुक्त होते. फुलांचे अलवार देठ मधाळ होतात. कणसे फुलून जोमदार दाण्यांनी भरतात. केतकी रोमांचित होऊन गंधाळते सोनचाफ्यास आनंद फुटवे होऊन त्यास मनफुले उमलतात. जाईच्या लेकी कळ्या ह्या छान लाजवंती होतात. अशी आल्हादक, सुखद लाडिक, सहजीवनाची अनुभूती कवी बदलत जाणाऱ्या सृष्टीरूपातून घडवितात. पाचूची शेती, प्रवाळ माती, वेळूची इंद्रनील बेटे, हळदुली उन्हे, रत्नकलापंखी फुलपाखरे इंद्रवर्ण वन आणि गंधवती केतकी, लाजच्या जुईच्या लेकी, जिवस दुधाची कणसे, शहारणारी तृणपाती, काळोखाची आसवे इ. रंग नि भाव प्रतिमांमुळे कवितेतील काव्याशय अधिक उत्कट, लोभस झालेला आहे आणि त्यात कुठेच अतियशयोक्तीचा लवलेश नसल्याने तो स्वाभाविक वाटतो. हे या कवितेचे वैशिष्ट्य व कवीची खुबी म्हणावी लागेल.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे ऑगस्ट २०२० अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांचे अनुभव व कायर्यांमुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्दिर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना !

नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	श्री. नंदकिशोर साहेबराव ठाकरे	पर्यवेक्षक लिपिक	अमरावती	३१/०८/२०२०
२)	श्रीमती स्नेहा सुहास मोने	वरिष्ठ लिपिक	मुंबई	३१/०८/२०२०
३)	श्री. चंद्रकांत जयराम राऊत	कनिष्ठ लिपिक	पुणे	३१/०८/२०२०

Std. XII - Physics Textbook

Dr. Vandna Jadhavpatil

9422272319

The text book of physics (Std. XII) is of great value for clarifying the basic concepts of physics and thus it provides perfect foundation for learners for their further studies and for selecting professional courses in physics. The text book is really very much 'learner-friendly' as it provides a lot of material useful for 'self-study'. It has certain extremely useful features like, 'Can you recall?', 'Remember this', 'Solved examples' etc. along with a list of relevant useful websites. In short the text book of physics (Std. XII) will be a great companion for learners as well as for the teachers.

Physics is one of the most important subjects for a science student and it decides the score of JEE and NEET exams too, because it is one of the compulsory subjects in science stream. Considering the importance of this subject it is necessary to make its text book more user-friendly so the reconstruction of syllabus and preparation of the new text book was started from last year.

Based on the National Curriculum Framework (NCF) and the State Curriculum Framework (SCF), reconstruction of the curriculum and preparation of a revised syllabus had been undertaken. And last year (i. e. 2019-20) a new Physics textbook for Std. XI was introduced. This year a new Physics book has been

prepared for Std. XII. The textbook incorporating the revised syllabus has been prepared and designed by the Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research, (Balbharati), Pune.

The whole text book is prepared in such a manner that students should be motivated to learn basic concepts of physics. To make it attractive whole book is made colourful and is full of diagrams and pictures. The **cover page** is also designed creatively with beautiful pictures. This picture shows Photoelectron spectroscopy beam line and parts of Indus 2, Indus 1 and Synchrotron radiation source which are present at **Raja Ramanna Centre for Advanced Technology RRCAT**, Department Of Atomic Energy, Government of India, Indore.

Let us know about the RRCAT. The Raja Ramanna Centre for Advanced Technology (RRCAT) is a unit of Department of Atomic Energy (DAE), Government of India, engaged in R&D in non-nuclear front-line research areas of lasers, electron accelerators, superconductivity, plasma physics and related high technology fields. The central picture shows 'Photoelectron spectroscopy beam line' which is a synchrotron radiation source.

The RRCAT has developed two synchrotron radiation sources called "Indus". Indus-1 is a 450 MeV electron storage ring, whereas Indus-2 is a booster cum storage ring that can accelerate

electrons from injection energy of 550 MeV to 2.5 GeV, as shown in picture.

The RRCAT also provides training to young scientists at BARC. Training School is located in its campus and also provides a strong basis of front line research for external Ph. D. scholars in the related fields. These students later join several DAE units like BARC Mumbai, IGCAR Kalpakkam, VECC Kolkata and RRCAT as Scientific Officers. RRCAT has also been actively involved in providing scientific and material assistance to the CERN. (CERN is a European organisation for nuclear research.) Hence this picture expresses the future scope in research and sets a goal of achievement for the student. Students may become aware of the opportunities in the field of research.

The **Last page** i.e. Back page, displays picture of Transmission Electron Microscope which is based on De Broglie's hypothesis. Second picture shows a carbon nanotube filled with water showing the meniscus formed due to surface tension. Another picture shows crystallites of LaB₆ and the electron diffraction pattern (spot pattern) of the crystallite.

Transmission Electron Microscopy (TEM) is a microscopy technique in which a beam of electrons is transmitted through a specimen to form an image. These images are black and white images. Transmission Electron Microscopy is a major analytical method in the physical, chemical and biological sciences. The Transmission Electron Microscopy is used to view thin specimens (tissue sections, molecules etc.) through which electrons can pass generating a projection image. The advantage of the Transmission Electron

Microscopy is that it magnifies specimens to a much higher degree than an optical microscope. Magnification of 10,000 times or more is possible, which allows scientists to see extremely small structures. Such as in second picture a carbon nanotube filled with water showing the meniscus formed due to surface tension and Second picture shows crystallites of Lanthanum hexaboride (LaB₆) this pattern can be used to identify crystal structures and measure lattice parameters.

Last picture on monitor shows Electron diffraction patterns, white dots on dark background. These electron diffraction patterns are used to obtain quantitative data including phase identification, orientation relationship and crystal defects in materials, etc. All these pictures put the wide range of research possibilities in future.

Now let us go through the book. The aim of this book is to give the student a broad perspective to look into the physics aspect in various phenomena they experience around the world. To achieve this aim constructivist approach and activity-based teaching learning methodology is adopted in the book.

Objectives of the Books:

1. This textbook contains useful material for self-study. The book is easy to read and learn. More diagrams, graphs and pictures are used for explaining the concepts. A few new topics and some topics in greater details are added to the book.

2. To give the student a broad perspective to look into the physics aspect in various phenomena they experience in the world around them. Therefore in depth discussion on several topics in order to develop analytical abilities of the students are introduced in book.

3. To prepare a solid foundation for those who aspire for admission to professional courses for further studies and develop ability in Physics to undertake the preparation for various competitive examination at the National level. For this purpose most chapters in this book assume background knowledge of the subject covered by the text book of std. XI and combination of XI and XII syllabus covers all topics for competitive examination.

4. Use the Constructivist's approach in introducing the subject so that learners are actively involved in the process of learning the concepts. To achieve this, number of solved examples and exercises at the end of each chapter are increased for practicing and acquiring ability to solve exercises.

5. The Textbook should be an enjoyable learning experience for the students and beneficial to the teachers also.

Guidelines for Teachers :

- Teacher should get familiar with the textbook before teaching.
- Teacher should encourage the students to read each chapter carefully and repeatedly.
- As the book is a tool for activity based-teaching, use of teaching aids is required while teaching.
- Teacher should encourage the students to solve all the exercises, the solved and the unsolved.
- Teacher should include some questions from the exercises in the class tests/examinations.
- Teacher should encourage the student to read the book and also follow the

instructions in the various emoji. This will increase student's active participation in the teaching-learning process.

- For convenience the whole book is divided in two parts Section - I containing units 1, 2, 3 and Section - II containing units 4, 5, 6
- For evaluation, equal weightage should be assigned to all the topics.
- Do not use the boxes titled 'Do you know?' or 'Use your brain power' for evaluation.

The Textbook Contains Emoji's Such as:

- ***Can you recall?*** - The questions included in the emoji are meant to revive students' prior knowledge relevant to the new topic to be opened,
- ***Can you tell?*** - Questions based on current topics to revive understanding of the students.
- ***Use your brain power*** - The questions included in this emoji provide an immediate opportunity to check whether the knowledge is constructed properly in the minds of students.
- ***Do you know?*** - Additional interesting information that will relate the subject to the life experiences of students is provided in this box.
- ***Remember this*** - Important points to be remembered permanently.
- ***Activity***-Small activities based on current topics are included in this box, try to solve these to understand the concept.
- ***Solved examples*** - These are useful to become familiar with aspects/facets of newly introduced concepts.
- ***Observe and discuss*** -Small experiment with observation is expected here.
- ***Try this*** - Very small activities are included in this box.

- **Internet My Friend** - Access to digital information is eased out by means of the websites given.

- **Additional Material in Boxes**- Consists of tables and some information related to the topic.

Now let's move to the contents of the text book. The whole book is divided into 6 Units. Let us see what new topics included in this book, are.

Unit 1-Rotational Motion and Mechanical Properties of Fluids

1. Rotational motion – This is the combination of two chapters ‘Circular motion’ and ‘Rotational motion’ of the old text book. Article Centripetal acceleration has been covered in std. XI book. New topics covered in this chapter are **Application of UCM, Sphere of Death, Vehicle at the top of a convex overbridge, Derivation of moment of inertia of a uniform disc**. All these topics develop analytical ability of students and are also helpful for competitive examinations. At the end a table for moment of inertia for symmetric objects is given which is very useful for the students.

2. Mechanical Properties of fluids - This is the combined chapter of ‘Elasticity’ and ‘Friction in solids and liquids’ of XI and ‘Surface tension’ from the old text book. The new topics in this chapter are **Shape of meniscus** covers all related points such as **Zero angle of contact, Angle of contact 90°, Condition for Convexity and Concavity**, in detail with diagrams.

Capillary fall and Expression for capillary rise or fall – Method-I: Using pressure difference, all these points are explained in details to get clear the concept of capillary tube. And also **Equation of continuity and Bernoulli**

Equations, Application of Bernoulli’s Equation – there are five applications explained in depth.

Unit II – Kinetic Theory and Thermodynamics

3. Kinetic Theory of Gases and Radiation – The new topics in this chapter are **Interpretation of temperature in Kinetic Theory, Diatomic Molecule and Mayer’s Relation**

4. Thermodynamics – This is **completely new chapter**, In the old syllabus Thermodynamics was only a small part of Kinetic Theory of Gases and Radiation.

Unit III – Oscillations and Waves

5. Oscillations - New topics in this chapter are **Reference circle method and Angular S.H.M. and its differential equation**

6. Superposition of Waves - The topics from old syllabus ‘Sound waves’ and ‘Stationary waves’ have been combined. The old syllabus topic Doppler Effect of sound has been covered in std.XI new syllabus. The new topics covered in this chapter are **Sonometer and Characteristics of sound**.

7. Wave optics - The topics from old syllabus ‘Wave theory of light’ and ‘Interference and diffraction’ have been combined. The new topics in this chapter are **Nature of light, Dual nature of light, Polarization by scattering, Intensity distribution, Methods for obtaining coherent sources, Optical path, and Comparison of Young’s double slit interference pattern and single slit diffraction pattern**.

Unit IV – Electrostatics and Electric Current

8. Electrostatics - Topics from page 189

to page 196 are taken from old syllabus of std. XI chapter Electrostatics and new topics are **Conductor and insulators, free charges and bound charges inside a conductor and Displacement current.**

9. Current Electricity - Similar to the old syllabus but in a different way.

Unit V – Magnetism

10. Magnetic fields due to electric current - This chapter is a combination of std. XI and std. XII chapter – Magnetic effect of electric current, from old syllabus

11. Magnetic Materials– this chapter is a combination of Std. XI and std. XII chapter. New topics are Hysteresis, Permanent magnet and electromagnet and Magnetic shielding

12. Electromagnetic Induction - New Topics in this chapter are **Applications of Lenz's law, Energy conservation in Lenz's law, Flux of a field, Motional Electromotive force, Induced emf in a stationary coil in a changing magnetic field, Generator, Induction and energy transfer, Energy stored in a magnetic field, Inductance in series and parallel, Energy density of a magnetic field and Coefficient of coupling between two circuits.**

13. AC circuits-New Topics are Sharpness of resonance : Q factor and Choke Coil

Unit VI – Modern Physics :

14. Dual Nature of Radiation and Matter From the old syllabus chapter titled Electron and Photon. New Topics are **Failure of wave theory to explain the observations, Wave particle duality of electromagnetic radiation**

and Wave particle duality of matter. Einstein's Postulate of Quantization of energy and the photoelectric Equation. Summary of analysis of photoelectric effect in table no, 14.2 is good, Wave - Particle Duality of electromagnetic Radiation, De Broglie Hypothesis, Davisson and Germer Experiment, Wave-Particle Duality of Matter.

15. Structure of Atoms and Nuclei - Old syllabus chapter titled Atoms molecule and Nuclei. New Topics in this chapter are as **Thomson's Atomic Model, Atomic Spectra, Limitations of Bohr's Model, Atomic Nucleus Constituents of a Nucleus-Size of Nuclei- Nuclear Forces, Nuclear Fission Chain Reaction, Uranium Nuclear Reactor**

16. Semiconductor Devices -Basic Semiconductor up to p-n junction diode is covered in std. XI. This chapter starts with diode as rectifier with **Ripple factor and Filter circuit**,as a new topic. **Working of Zener Regulator and Application of Zener diode** are explained in detail. **Working Principle of Photodiode, with Advantages and Disadvantages** and also **working of Solar Cell, Working of LED and Transistors** in detail with suitable diagrams.

Let us hope students will read the book and solve the exercises so that the learning objectives are fulfilled. The seniormost subject experts' team has worked hard for preparing this excellent textbook, I would like to congratulate all team members and Balbharti for this book. This is not only a textbook of physics for XII standard, but contains material that will be useful for the reader

for self-study. It will also be greatly helpful for preparation of competitive examinations at national level.

Note on XII Physics Textbook : Dr. Dilip Joag

The recently published Physics Textbook for Std. XII has been written by authors who have been teachers and/or researchers. This is reflected throughout the textbook. The attractive cover pages have a link with the subject matter discussed in the book. It is also intended to arouse curiosity in the mind of the reader about the advanced research facility, SYNCHROTRON RADIATION SOURCE in the country, for scientific research.

The salient features of the Textbook are as follows

1. Each Chapter is self contained. It includes background material required for the development of the topic. Lineages with topics from 11th and 10th Std. Textbooks are mentioned in the boxes marked ‘Can you tell ?’ These are based on the previous knowledge of the reader.
2. Each topic is developed from elementary level so that the reader isn’t lost anywhere and has a good grasp of the subject matter.
3. A number of solved examples in each Chapter helps to understand the concepts of physics on which it is based.
4. Problem solving is a key to understand and assimilate concepts in Physics. A large number of numerical problems with answers are included in the Exercises at the end of each Chapter. Also Multiple Choice Questions (MCQs) are given for each Chapter so that students get some exposure to this type of questions which are part of many competitive entrance examinations.
5. Each topic is dealt with in great detail with a number of illustrative diagrams enabling students learning the subject by carefully reading the book. The book is by no means in the form of notes.
6. The main role of a teacher is to discuss the concepts and solve a few numerical examples in the class. This will consolidate the physical concepts in the minds of the students.
7. Several Chapters include boxes with titles ‘Do you know?’ This is for more curious students for furtherance of their knowledge, and not for examination purpose. Websites are provided for getting advanced knowledge of the topic.
8. Most recent terminology/ system of units has been used in the Textbook. For example, the symbol B is used to indicate magnetic field or strength of magnetic field. Nowhere the confusing term ‘magnetic induction’ has been used. H is used to indicate intensity of magnetic field. This is in accordance with the most modern reference books in the world.
9. Orders of magnitude are very important in Physics. Care has been taken to mention orders of magnitude of various physical quantities.
10. The book is written with an intention that students will find it an interesting reader and teachers will play role of a facilitator in the process of learning by the students.

‘डिजिटल लॉकर’ अर्थात् ‘डिजी लॉकर’

‘डिजिटल लॉकर’ अर्थात् ‘डिजी लॉकर’ हे एक ऑनलाईन दस्तावेज किंवा डिजिटल मीडिया साठवण्याची सुविधा आहे. डिजी लॉकर – कागदपत्रे हवी तेब्हा, हवी तिथे. आधार कार्ड, पॅन कार्ड, वाहन परवाना, शैक्षणिक कागदपत्रे किंवा अन्य महत्वाची डिजी लॉकरमध्ये साठविलेली कागदपत्रे हवी तेब्हा हवे तेथे डाऊनलोड करता येतात. गरज असेल तेथे डिजिटल स्वाक्षरी केलेली कागदपत्रे साठविण्याची सुविधाही उपलब्ध आहे.

डिजिटल लॉकर ची प्रमुख उद्दिष्टे-

- डिजिटल लॉकरच्या मार्फत विविध सरकारी विभाग सरकारी कागदपत्रे सुरक्षितपणे थेट नागरिकांना वाटप (Issue) करू शकतील.
- डिजिटल लॉकरचा एक महत्वाचा उद्देश आहे की कागदेपत्री काम (Paper Work) कमी करून इलेक्ट्रॉनिक दस्तावेजांचा (Electronic Documents) वापर वाढविणे .
- भारतीय जनतेसाठी ही एक चांगली सुविधा आहे ज्यामुळे आपण कमी वेळेत आणि कोणत्याही वेळेला, आपले दस्तावेज इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात बघू शकतो, त्याचे वितरण किंवा साठवणूक करू शकतो. (Easy Access).

महाराष्ट्र राज्य शिक्षण मंडळ आणि डिजिटल लॉकर

डिजिटल लॉकर हि सुविधा Ministry of Electronics & Information Technology (MeitY) च्या अंतर्गत National e-Governance Division (NeGD) द्वारे पुरवली जाते. NeGD ही संस्था देशातील विविध शिक्षण मंडळासोबत दहावी व बारावीच्या गुणपत्रिका/प्रमाणपत्रे डिजिटल स्वरूपात देणे यासंदर्भात काम करीत आहे. NeGD ने महाराष्ट्र राज्य शिक्षण मंडळ व राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केन्द्र (एनआईसी), पुणे यांनी संयुक्तपणे विकसित केलेल्या <https://boardmarksheet.Maharashtra.gov.in> या online गुणपत्रिका/प्रमाणपत्रे पडताळणी संकेतस्थळाचे डिजिटल लॉकर सोबत जोडणी पूर्ण के लेली आहे. <https://boardmarksheet.Maharashtra.gov.in> या संकेतस्थळाला आत्तापर्यंत १.७० कोटी लोकांनी भेट दिलेली असून विविध खाजगी संस्थाना तसेच सरकारी उपक्रमांना गुणपत्रिका / प्रमाणपत्रे पडताळणीसाठी मोठ्या प्रमाणात फायदा होत आहे.

या जोडणीद्वारे राज्य मंडळाच्या दहावी व बारावीच्या १९९० पुढील ८ कोटीपेक्षा जास्त गुणपत्रिका / प्रमाणपत्रे डिजिटल स्वरूपात e-signature द्वारे प्रमाणित करून विद्यार्थ्यांना डिजिटल लॉकरमध्ये उपलब्ध करून दिलेली आहेत. या डिजिटल गुणपत्रिका / प्रमाणपत्रे भारतातील / परदेशातील विविध विद्यार्थीठात प्रवेश घेणेसाठी तसेच नोकरीसाठी आवेदन करणेसाठी व तसेच इतर कारणासाठी उपयोगी पडू शकते. ही डिजिटल गुणपत्रिका / प्रमाणपत्रे मिळविण्यासाठी <https://digilocker.gov.in> या संकेतस्थळावर जाऊन साइन-इन करावे लागेल आपण आपल्या आधारच्या मदतीने OTP द्वारे सुदृढा हे करू शकता. एकदा अकाउंट ओपन केल्यानंतर Issued Documents विभागामध्ये जाऊन Check partners section मध्ये बैठक क्रमांक, पास झाल्याचे वर्ष आदी माहिती भरून आपणास हवे असलेले दस्तावेज प्राप्त करून घेऊ शकता.

दरवर्षी अनेक विद्यार्थी विविध परदेशी विद्यार्थीठात उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेत असतात. ही परदेशी विद्यार्थीठे e-sanad या Ministry of External Affairs ने तयार केलेल्या यंत्रणेद्वारे पडताळणी करू शकतात. e-sanad ही यंत्रणा आता डिजिटल लॉकर द्वारे महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांची प्रमाणपत्रे पडताळणी करू शकतील. या real time verification मुळे मोठ्या प्रमाणात वेळ व कष्टात बचत होणार असून त्याचा अंतिमत: विद्यार्थ्यांना फायदा होणार आहे.

विभागीय मंडळात वृक्षारोपण करताना अधिकारी व कर्मचारी क्षणचित्रे...

अमरावती विभागीय मंडळ

औरंगाबाद विभागीय मंडळ

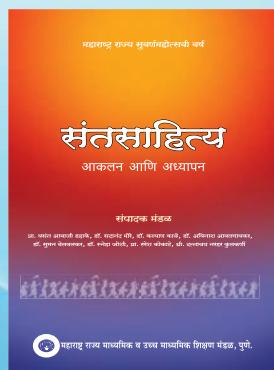
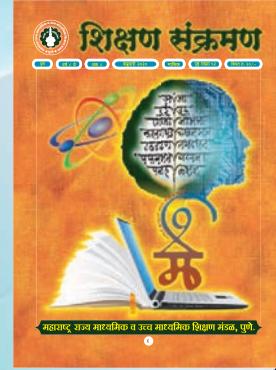
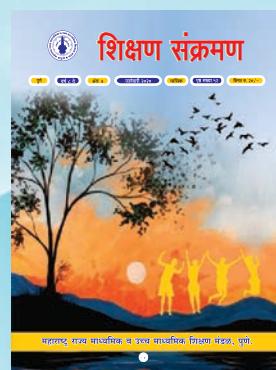
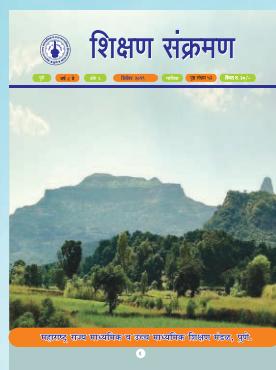
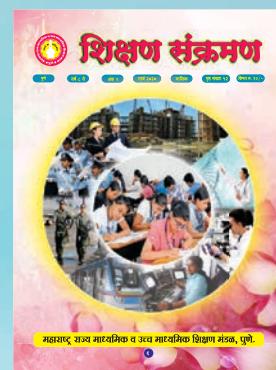
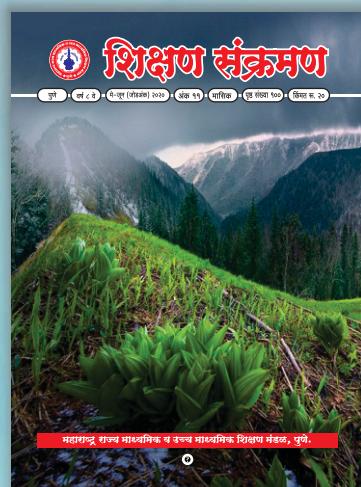
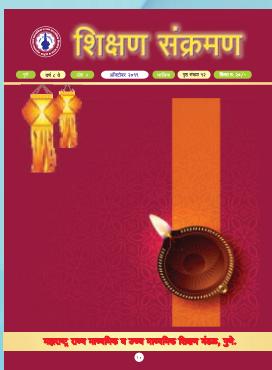
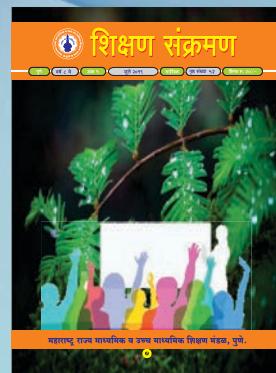
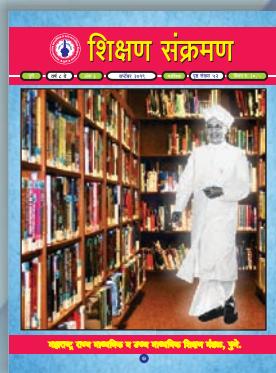
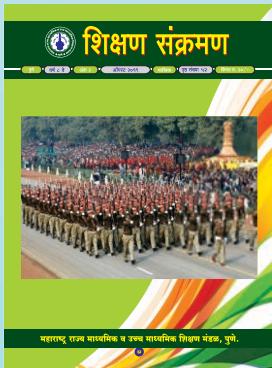

नाशिक विभागीय मंडळ

लातूर विभागीय मंडळ

वाचा आणि समृद्ध व्हा...!

लेखनासाठी आवाहन - लिहिते व्हा !

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळातर्फे दर महिन्याला 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक प्रकाशित केले जाते, हे आपणास विदित आहे. शिक्षणातील बदलत्या विचारप्रवाहांचे अद्ययावत ज्ञान देणारे 'शिक्षण संक्रमण' हे राज्यमंडळाचा आरसा आहे.

'शिक्षण संक्रमण' मधून अभ्यासू शिक्षक, लेखक यांचे उत्तम, वैचारिक साहित्य प्रसिद्ध केले जाते. या अंकांसाठी विद्यार्थी, पालक व शिक्षकांना साहित्य पाठविण्याचे आवाहन करण्यात येत आहे. शिक्षक कुशल अध्यापक, अनुभवी, व्यासंगी, बहुश्रुत आहेतच. शिक्षकांनी शालेय विषयाशी निगडित, विद्यार्थी व शिक्षकांना प्रगल्भ करणारे, त्यांचा गुणात्मक विकास करणारे आपले स्वलिंग्रित साहित्य अंकासाठी पाठवावे. ते 'शिक्षण संक्रमण' च्या अंकात प्रकाशित केले जाईल. पुनर्रचित अभ्यासक्रम, मूल्यमापन पद्धती, विषयनिहाय पाठ्यपुस्तकातील आशय, अध्यापन पद्धती, शालेय उपक्रम या विषयांवर आपले विचार व्यक्त व्हावेत. अर्थात याशिवायही शिक्षक व विद्यार्थी यांचे शालेय हित लक्षात घेऊन शैक्षणिक विषयावर लेख पाठवावेत; त्यांचे स्वागतच होईल.

आलेल्या लेखातून निवडक लेखांवर, संपादक मंडळाकडून आवश्यक ते संस्कार करून लेख प्रकाशित केले जातील, याची लेखकांनी नोंद घ्यावी.

लेखन करताना काही बाबी विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे -

- * लेख स्वतः लिहिलेले असावेत.
- * विविध मान्यवरांच्या आत्मचिन्तातील उतारे असून येत.
- * स्वतः केलेले किंवा शाळेत योजले जाणारे उपक्रम, त्यामुळे विद्यार्थ्यांना झालेला फायदा व त्यातून इतर शिक्षकांना मिळाऱ्यारे मार्गदर्शन यावर लेख असावेत.
- * आपल्या अध्यापनाच्या विषयातील महत्त्वाच्या घटकांवर आधारित लेख असावेत. आपण अध्यापन करताना एखाद्या घटकातील महत्त्वाच्या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणारे असावेत.
- * विषय समृद्धीकरण करणारे लेख असावेत.

उपरोक्त 'शिक्षण संक्रमण' मासिकासाठी साहित्य "सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, सर्व्हे नंबर. ८३२ - ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचिन्मार्गाजवळ, आघारकर रिसर्च इन्स्टिट्युटच्या मागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००४" या पत्यावर पोस्टाने, इमेलद्वारे (e-mail - secretary.stateboard@gmail.com) अथवा हस्तपोहोच पाठवता येईल. साहित्यासोबत लेखकाचे कवरिंग लेटर पाठवावे, त्यामध्ये 'लेख शिक्षण संक्रमण अंकात छापण्याविषयी' उल्लेख करून लेखकाचे संपूर्ण नाव, पूर्ण पत्ता, मोबाईल क्रमांक, इमेल-आय.डी., शाळेचे/कार्यालयाचे नाव व पत्ता इत्यादी माहिती देण्यात यावी.

(डॉ. अशोक भोसले)
सचिव

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ^१
भांबुर्डा, शिवाजीनगर,
पुणे - ४११ ००४

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th August, 2020
Date of Posting - 26th August, 2020
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2018-2020
(Decl.No.SDM/PUNE/SR/57/2018)

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2018-2020)

शिक्षण संक्रमण अंकासाठी ऑनलाईन सुविधा

ऑप्प्लॉड ऑप - मोबाईलच्या गुगल Play Store वर
Shikshansankraman सर्च करून

वेबसाईट - <http://shikshansankraman.msbshse.ac.in>

- * अंकाची वर्गणी ऑनलाईन 'वेबसाईट' किंवा 'ऑप' द्वारे भरा.
- * अंकासाठी लेख 'वेबसाईट' किंवा 'ऑप' द्वारे पाठवा.
- * अंकाच्या मुख्यपृष्ठासाठी चित्र 'वेबसाईट' किंवा 'ऑप' द्वारे पाठवा.
- * ऑनलाईन प्रतिक्रिया पाठवा.

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,
स.नं.८३२-ए,फायनल प्लॉट नं १७८,१७९

बालिचत्रिवाणीजवळ,आघारकर रिसर्च इन्स्टियूटमार्ग,भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४
दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० कॉक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति _____
_____
_____